

2006/6

Til va adabiyot ta'limi

**ЎЗБЕКИСТОН
РЕСПУБЛИКАСИ
ХАЛҚ ТАЪЛИМИ
ВАЗИРЛИГИНИНГ
ИЛМИЙ-МЕТОДИК
ЖУРНАЛИ**

1991 йилдан
чиқа бошлаган

Ўзбекистон Матбуот ва
ахборот агентлигида 2003
йил 29 декабрда
079-рақам билан рўйхатга
олинган

Таҳририят манзили:
700000 Тошкент шаҳри,
Буюк Турон кўчаси, 41.

136-53-62,
132-07-26.

Факс: 136-58-59

E-mail: til@sarkor.uz

Бош муҳаррир:
Раъно ТОЛИПОВА

Масъул котиб:
Шаҳноза ЖЎРАЕВА

Муҳаррирлар:
**Ўғилой МАВЛОНОВА,
Доно ХЎЖАЕВА**

Саҳифаловчи:
Илҳом ЖУМАНОВ

Матн терувчи:
**Нодира
МИРЗААҲМЕДОВА**

Таҳрир хайъати:

Абдузухур АБДУАЗИЗОВ,
Рустам АҲЛИДИНОВ,
Қозоқбой ЙЎЛДОШЕВ,
Зухриддин
ИСОМИДДИНОВ,
Низомиддин
МАҲМУДОВ,
Санобар НИШОНОВА,
Шухрат РИЗАЕВ,
Қумри СУЛТОНОВА,
Ёрмат ТОЖИЕВ,
Боқижон ТҲЛИЕВ,
Дилфуза ФАНИЕВА.

MUNDARIJA METODIKA

Zarrina Olimova. O'quvchilarga o'zbek tili leksikasining boyish manbalarini o'rgatish tajribasidan.	3
Muzaffar Ergashxo'jayev. Sakkokiyning Mirzo Ulug'bekka bag'ishlangan qasidasining ayrim lug'aviy xususiyatlari.	6
Bashorat Jamilova. VIII-sinfda G'.G'ulomning «Vaqt» she'rini o'rganish.	12
Pustam Tojiboyev, Nafisa Tojiboyeva. IX-sinfda Furqat she'rlarining vazn xususiyatlarini o'rganish.	17
Qozoqboy Yo'ldoshev. Maktabda Erkin Vohidov ijodini o'rgatish.	19
Bashorat Mo'minova. Talabalarning fikrlash layoqati va nutqini rivojlantirish usullari.	31

TILSHUNOSLIK

Музаффар Аликулов, Умида Норматова. Номланишдаги муносабатлар хусусида.	35
Зойдулла Бурҳонов. Лингвистик пресуппозиция прагматик муаммо сифатида.	38

ADABIYOTSHUNOSLIK

Гулчеҳра Имомова. Мафқуравий синтезнинг гўзал намунаси.	43
Санобар Олтибоева. Пиримкул Қодиров қиссаларининг услубий хусусиятлари.	46
Зебо Маҳмудова. Ижод жараёнида илҳомнинг ўрни.	48
Бахтиёр Сувонкулов. Латифа - монологик ҳикоя сифатида.	53
Суннатулла Ризаев. Ҳ.Ҳ.Ниёзий «Девон»и тили лексикасининг лингвостатистик тузилиши ҳақида.	57
Анвар Омонтурдиев. <i>Чупон</i> ва <i>таёқ</i> билан боғлиқ эвфемик воситалар.	59

ADABIY TAQVIM

Нўъмон Раҳимжонов. Эркин Воҳидов бадиияти.	63
Наим Каримов. Забардаст адиб.	69

LUG'ATSHUNOSLIK

Нигора Сулаймонова. «Асос ул-балоға»нинг қўлёзма ва нашр нусхалари.	76

TIL TARIXI

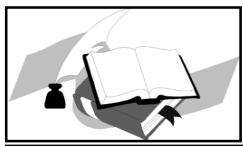
Мардон Раҳматов. <i>Чун</i> сўзининг маъно хусусиятларига доир.	83

TARJIMASHUNOSLIK

Зоҳиджон Содиков. «Кутадғу билиг» таржималарида Искандар Зулқарнайнг муносабат хусусида.	86

ETIMOLOGIYA

Носиржон Улуқов. Шимолий Фарғона гидронимиясидаги сой номлари хусусида.	89
Журналнинг 2006 йилги сонларида чоп этилган мақолалар рўйхати.	92

METODIKA

O'quvchilarga o'zbek tili leksikasining boyish manbalarini o'rgatish tajribasidan

5-sinf ona tili darsligida¹ leksikologiya (so'zshunoslik) bo'yicha material mavjud. Men o'quvchilarni ushbu bo'lim bilan tanishtirib bo'lgach, mustahkamlash darsini quyidagicha o'tkazdim.

Dars tarqatma materiallar, videotasmadagi tasvirlar, boshqotirma, test savollari, markerlar, plakatlar bilan jhozlandi.

Dars interfaol usulda o'tkazildi. O'quvchilar stol ustiga qo'yilgan sport anjomlaridan birini tanlab, «Yosh futbolchilar», «Yosh boks-chilar», «Yosh tennischilar» guruhlariga bo'lindilar va o'zlariga guruh sardorini tayinladilar. Dars quyidagi bosqichlarda o'tkazildi:

I. «Kim ko'p va xo'p biladi?» bosqichi. Unda guruhlar o'rtasida o'rganilgan mavzu asosidagi bilim, malaka va ko'nikmalar bo'yicha bel-lashuv o'tkazdim va o'quvchilarga quyidagi topshiriqlarni berdim:

1. *Chiroyli* so'zining o'rniga qo'llanadigan so'zlarni toping (*ko'rkam, go'zal, suluv, lobar, dilbar, zebo, barno* kabi so'zlar).

2. Faqat bir ma'noli so'zlarga misol keltiring (*o'n, Namangan, geografiya* kabilar).

3. Ko'p ma'noli so'zlarga misol keltiring (*til, bosh, issiq, qalb* kabi so'zlar).

4. So'zning o'z va ko'chma ma'nosi bo'yicha misollar keltiring (**Ko'z** - *tana a'zosi. Derazaning ko'zi, uzukning ko'zi* deganda bu so'z ko'chma ma'noda qo'llangan).

5. Shakldosh so'zlarga misol keltiring (*tut, yot, olma* va hokazo).

6. Uy-ro'zg'or buyumlari uyasiga oid so'zlarga misol keltiring (*kosa, tovoq, lagan, kapgir, qoshiq, cho'mich, choynak-piyola* va hokazo).

7. Paronimlarga misol keltiring (*otalik-otaliq, abzal-afzal*).

8. Ma'nodosh so'zlarga misol keltiring (*yuz, bet, aft, bashara, oraz, chehra, turq* va hokazo).

9. Zid ma'noli so'zlar ishtirok etgan maqollardan misollar keltiring.

(**Kattaga hurmat, kichikka izzatda bo'l.**

Yaxshi yeydi oshini, yomon yeydi boshini.

Avval o'yla, keyin so'zla.

Do'st achitib gapirar, dushman kuldirib.

Eskisiz yangi bo'lmas, yomonsiz yaxshi).

II. «Menga so'z bering» bosqichi. Bu bosqichda guruhlar tilimiz leksikasining boyish yo'llarini aytib, misollar keltiradilar.

«*Yosh tennischilar» guruhi:* Tilimiz shevaga xos bo'lgan so'zlar bilan boyiydi. Masalan, *do'ppi, qalpoq, kallapo'sh* so'zlari shevalardan kirgan.

«*Yosh futbolchilar» guruhi:* So'z yasash usuli bilan ham yangi tushunchalarni hosil qilish mumkin. Masalan:

Sinf+dosh=sinfdosh

Tosh+loq=toshloq

Sport+chi=sportchi

«*Yosh bokschilar» guruhi:* Bundan tashqari, tilimiz boshqa tillardan so'z olish yo'li bilan boyiydi. Masalan, ingliz tilidan *biznes, menejment, fayl* so'zlari; arab tilidan *ma'rifat, qalam, maktab* so'zlari; rus tilidan esa *samolyot, stol, stul, televizor* so'zlari kirib kelgan.

Darsning uchinchi bosqichida guruhlar videotasmadagi lavhalarda aks ettirilgan tasvirlarni diqqat bilan kuzatib, tasvirdagi narsalarni ifodalovchi so'zlarni daftarlariga yozdilar. Daftarlar tekshirilib, topshiriqni eng yaxshi bajargan guruhga rag'bat kartochkasi berildi.

To'rtinchi bosqich «**Sardorlar bellashuvi**» deb nomlandi. Sardorlar yangi mavzu asosida lug'at diktant yozib, undagi sportga oid so'zlarning tagiga chizishlari lozim edi. Bu so'zlarni boshqa o'quvchilar ham yozib bordilar.

So'zlar: *televizor, atletika, radio, kompas, boks, tennis, akrobatika, respublika, stadion, futbol, shaxmat, choy, elektr.*

Topshiriqlar tekshirildi, xato qilmay yozgan sardorga rag'bat kartochkasi berildi.

Beshinchi bosqich «**Dam olish daqiqasi**» deb atalib, unda guruhlar yangi mavzuga oid boshqotirmaning yechdilar. Eng birinchi bo'lib bajargan guruhga rag'bat kartochkasi berildi.

Boshqotirma	1	s
		2 p
		3 o
	4	r
	5	t

1. Kortda o'ynaladigan sport turi.
2. Futboldagi jarima to'pi.
3. Qo'lqop kiyiladigan sport turi.
4. O'zbek milliy sport turi.
5. Aql gimnastikasi bu - ...

Darsning oltinchi bosqichida guruhlar quyidagi tarqatma testlarga to'g'ri javob topishda bellashdilar:

1. *Qaysi qatordagi gapda olinma so'z qo'llanilgan?*

- A. Qalbi pok bo'lgan kishining ismi ham pok, toza bo'ladi
- B. Ezgu xulq do'stlikni, yomon xulq dushmanlikni keltiradi
- S. Kishining himmati baland bo'lsa, qadr-qimmat ham baland bo'ladi
- D. Aql ulug'likka, aqlsizlik esa tubanlikka yetaklaydi
- E. Maktabimizga yangi kompyuterlar keltirildi

2. *O'zbek tili leksikasining boyish manbalarini ko'rsating.*

- A. Shevalardan so'z olish
- B. So'z yasash orqali
- S. Boshqa tillardan so'zlarni o'zlashtirish
- D. Yangi so'zlarning paydo bo'lishi
- E. Barcha javoblar to'g'ri

3. *Berilgan so'z qatorlaridan faqat ingliz tilidan olingan so'zlar qatorini belgilang.*

- A. Maktab, qalam, kitob
- B. Daraxt, barg, belbog'
- S. Biznes, fayl, sayt, kompyuter
- D. Ma'rifat, stol, stul
- E. Futbol, avtomobil, aeroport

4. *Qaysi qatorda faqat sportga oid so'zlar berilgan?*

- A. Pediater, terapevt, veterinar
- B. Biznesmen, menejment, diplomat
- S. Stol, stul, divan
- D. Akrobatika, boks, gimnastika
- E. Elektr, konferensiya, choy

5. *So'z yasovchi qo'shimchalar bilan yasalgan so'zlar qatorini toping.*

- A. Qishloq, toshkentlik, bodomzor.

- B. Chiroyli, oynak, bilak
- S. Gulzor, sinfdosh, guldon
- D. A va B javob
- E. A va S javob

6. *Soʻz yasovchi qoʻshimchalar berilgan qatorni toping.*

- A. -ning, -ni, - da, - ga, - dan
- B. -im, -ingiz, -ing, -imiz
- S. -choq, -lar, -chak
- D. - loq, -dosh, - don, -chi, -li
- E. Javoblarning barchasi notoʻgʻri.

Dars soʻnggida eng koʻp ragʻbat kartochkasi olgan guruh aniqlanib, u musobaqada gʻolib deb eʻlon qilindi. Uyga vazifa qilib 522-mashqni bajarish topshirildi.

Zarrina OLIMOVA,
Samarqand tumanidagi 14-maktab
oʻqituvchisi.

I H.Neʼmatov va boshqalar. Ona tili. 5-sinf uchun darslik. T.: Oʻqituvchi, 2001.

**Sakkokiyning Mirzo Ulugʻbekka bagʻishlangan
qasidasining ayrim lugʻaviy xususiyatlari**

Maʼlumki, maktab oʻquv dasturlarida zamonaviy adabiyot bilan bir qatorda qadimgi asrlardan XX asr boshlarigacha boʻlgan davr ichida yaratilgan eng sara badiiy adabiyot namunalari oʻqitish ham nazarda tutilgan va ular adabiyot majmualarida berilgan.

Bir necha yuz yil muqaddam yozilgan asarlarda hozirgi oʻquvchi uchun notanish soʻzlarning uchrashi tabiiy holdir. Baʼzi soʻzlar hozirgi oʻquvchiga shaklan tanish, ammo maʼnosi matn mazmuniga mos tushmaydi. Shuning uchun mumtoz adabiyotimiz asarlari namunalari-dan tuzilgan majmualarni izohli lugʻatlar bilan taʼminlash juda muhim ahamiyatga ega.

Mumtoz adabiyotimiz durdonalaridan hisoblangan Mavlono Sakkokiyning devonidan oʻrin olgan gʻazallar va qasidalarni mutolaa va tahlil qilish umumtaʼlim maktablari dasturlaridan oʻrin olganligi, albatta, tahsinga sazovor. Biroq Sakkokiy va boshqa badiiy sanʼat sohiblarining

asarlarini, ayniqsa, she'riy asarlarini yosh kitobxonlarga taqdim etishda ularning xatosiz berilishiga alohida ahamiyat bermoq darkor. Chunki nashrlarda yo'l qo'yilgan har qanday juz'iy xato ham tushunilishi qiyin bo'lgan matnlar mazmunini anglashni yanada murakkablashtiradi. Bu holat, bir tomondan, adabiyot o'qituvchilarini chalg'itsa, ikkinchi tomondan, o'quvchilarning mumtoz adabiyotimizga bo'lgan qiziqishlarini so'ndiradi. O'rta umumta'lim maktablarining 10-sinf «Adabiyot» majmuasiga o'zbek mumtoz adabiyotining ko'pchilik vakillari asarlaridan namunalar kiritilgan. Ular qatoridan XIV asrning ikkinchi yarmi XV asrning birinchi yarmida yashab ijod etgan Mavlono Sakkokiyning uchta g'azali va Mirzo Ulug'bekka bag'ishlangan bir qasidasi ham o'rin olgan.¹ Ushbu qasida Sakkokiy devonining Britaniya muzeyida saqlanayotgan nusxasining 4-a, 5-a sahifalaridan olingan.²

Sakkokiy she'rlarining nashrida yo'l qo'yilgan umumiy kamchiliklardan biri *a* tovushini zaruriyatsiz oga aylantirishdir. Masalan, *bo'lg'ay-bo'lg'oy, tashladi-toshlodi, ting'ay-ting'oy, yasab-yasob, sog'ing'aysen-sog'ing'oysen, tilasa-tilosa, topqang'a-topg'ong'a, topqam-topqom* tarzida ishlatilgan.

Mazkur majmuadan o'rin olgan matnlarning ayrimlari uchun izohlar va lug'atlar berilgan. Ammo Sakkokiyning g'azallari va qasidasi uchun na izohlar, na lug'at bor.

Ana shuni e'tiborga olib, mazkur maqolada Sakkokiyning Ulug'bek Mirzoga bag'ishlab yozilgan qasidasidagi maktab o'quvchilari uchun tushunilishi qiyin bo'lgan ayrim so'z hamda iboralarni tahlil qilishga harakat qilamiz. Bunday so'z va iboralar qasidada talaygina. Masalan, *mabodiy, surur, jovidon, bihamdilloh, ug'an, mavkib, sun', roygon, alam, hayjo, getiysbon, jayon, parniyoniy, muntaho, sidra, adno, murassa, barq, sahm, shaqovat, burhon, ahraman, musaxxar, qahrabo, boqo, shabih* kabilar.

Mabodiy, surur va jovidon so'zlari qasidaning birinchi baytida qo'llangan:

*Jahondin ketti tashvishu **mabodiyi** amon keldi,*

*Xaloyiq, aysh eting bu kun, sururi **jovidon** keldi.*

Mabodiy so'zining ma'nosi *boshlanish, ibtidodir.*³ Bu so'z qasidaning birinchi baytidagi *mabodiyi amon* izofali birikma tarkibida bo'lib, *amon* so'zining hozirgi kundagi ishlatiladigan *omon, sog'-salomat* ma'nosidan tashqari *xavfsizlik, tinchlik, xotirjamlik* hamda *najot, xalos bo'lish* kabi ma'nolari ham mavjud. Baytda ushbu so'z *tinchlik, xotirjamlik* ma'nosida ishlatilgan. Demak, *mabodiyi amon keldi* iborasini *tinchlik, xotirjamlik davri boshlandi* deb tushunish kerak bo'ladi.

Surur - shodlik, sevinch; **jovidon** - abadiy, mangu ma'nolarini ifodalab, **sururi jovidon** birikmasiga abadiy shodlik deb izoh berilsa bo'ladi.

Tan erdi bu ulus barcha, aningtek joni bor yo yo'q;

Bihamdilloh, Ug'an fazli bila ul tanga jon keldi.

Bihamdilloh - Ollohga maqto'v.

Ug'on - Xudo; **Fazl** - saxiylik, saxovat ma'nolarini anglatadi. Shoir ushbu baytda *ulus*, ya'ni xalq *go'yoki jonsiz tana edilar*, *Tangrining inoyati bilan bu tanlarga jon kirdi*, demoqchi.

Mavkib, sun' va *roygon* so'zlari quyidagi baytda ishlatilgan:

Bu mavkib gardi surmasi topilmas erdi berib jon,

Ko'rung ko'z birla Haq sun'ikim, ush xush roygon keldi.

Mavkib so'zi shohni kuzatib yuruvchi suvoriylar, mulozimlar kabi ma'nolarni ifodalaydi. **Sun'** so'zi yaratish, ish, hunar ma'nolariga ham ega bo'lib, bu baytda *qudrat* ma'nosida qo'llangan. **Roygon** so'zi *tekin, bekorga* ma'nolarini anglatadi va hech bir sa'y-harakatsiz, osongina qo'lga kiritiladigan narsaga nisbatan ishlatiladi. *Roygon* so'zi ushbu ma'noda qasidaning quyidagi baytida ham kelgan:

Gadolar roygon topqay zaruriy moli Qorunni,

Yadi bayzo bikin ilking jahong'a zarfishon keldi.

Qorun Qur'oni Karimning «Mo'min» surasida Fir'avn va Homon ismlari bilan birga tilga olingan. U juda boy bo'lishiga qaramay, nihoyatda xasisligi bilan mashhur bo'lgan. Adabiyotda esa boylik va xasislik timsoli sifatida gavdalanadi. Ikkinchi misradagi **yadi bayzo** birikmasi *oppoq qo'l* ma'nosini ifodalaydi. Bu birikma, asosan, she'riyatda Tangrining saxovati va marhamatiga nisbatan ishlatiladi. **Zarfishon** - zar sochuvchi demakdir.

Hozirgi o'zbek tilida unutilgan, biroq eski o'zbek adabiy tilida ancha faol ishlatilgan so'zlardan biri *kabi* ma'nosini ifodalovchi **bikin** so'zidir. Bu so'z qasidaning ko'pgina baytlarida uchraydi.

Tavoru qo'y bikin dushman ko'rub baxting qaviysini,

O'z ilgin bog'lab olling'ga zai'fu notavon keldi.

Kirib tulku bikin dushman inida o'lgay achiqdin,

Na qilsun ustina haybat bila sheri jayon keldi.

Birinchi baytning birinchi misrasi oxiridagi **qaviy** so'zi *kuchli, qudratli* ma'nosida qo'llangan. Ikkinchi misradagi **ilgin** so'z shakli *qo'l* ma'nosidagi *ilig* so'ziga tushum kelishigi qo'shimchasi - *in* shaklining qo'shilishidan hosil bo'lgan. Ikkinchi baytda *vahshiy, quturgan* ma'nosini ifodalab

kelgan **jayon** soʻzining boshidagi tovush *jurnal* soʻzidagi **j** kabi talaffuz qilinadi.

Alamtek barcha beklarning boshi koʻkka kerak tegsa,

Kim onlar takya qilgʻali bu qutlugʻ oston keldi, -

baytidagi **alam** - bayroq, **takya** - yostiqdir. **Takya qilmoq** iborasi bosh qoʻymoq maʼnosini ifodalaydi.

Jahondin Ahriman ketib, musaxxar boʻlgʻay insu jon,

Kim ush taxtini yel koʻtrub, Sulaymoni zamon keldi.

Ahriman yovuzlik va zulm ramzi boʻlib, badiiy adabiyotda *dev, shayton* maʼnolarida ham ishlatiladi. **Musaxxar** boʻysundirilgan, taslim qilingan kabi maʼnolarga ega boʻlib, **musaxxar boʻlmoq** feʼli *taslim boʻlmoq* maʼnosini anglatgan. **Koʻtrub** soʻzi *koʻtarib* feʼlining eski oʻzbek tiliga xos shaklidir.

Boyindi taxtining qadri, oʻzin toj koʻkka tashladi,

Adolat bogʻi sabz oʻldi, chu Noʻshiravon keldi.

Mazkur baytda **boyindi** soʻzining lugʻaviy maʼnosi *boyidi* boʻlib, *oshdi, ortdi, koʻpaydi* maʼnosida qoʻllangan, yaʼni shoir *taxtining qadri oshdi, oʻzin toj koʻkka tashladi* jumlasini orqali tojning qadr-qiyamati, obroʻsi juda koʻtarilib ketdi demoqchi.

Kerak jon bulbuli tun-kun navodin tinmasa har dam,

Chu doʻstlarigʻa xurram yoz, adulargʻa xazon keldi.

Yoz soʻzi X-XV asrlar adabiyotida, asosan, *bahor* maʼnosida ishlatilgan. Bahordan keyin keladigan fasl esa **yoy** tarzida ifodalangan. **Xazon** soʻzi Sakkokiy devonida faqat *kuz* maʼnosida ishlatilgan. **Adu** - *dushman, aʼdo* uning koʻplikdagi shakli boʻlib, mazkur shakl ham ushbu qasidaning bir necha oʻrinlarida qoʻllangan. *Adulargʻa xazon keldi* jumlasidan *dushmanlarning kuni bitdi* degan mazmun anglashiladi.

Quyida keltirilgan baytning boshidagi *bu kun* Mirzo Ulugʻbekning taxtga oʻtirgan kunini anglatadi:

Bu kundin soʻngra koʻp tingʻay raiyyatlar raiyyatdin,

Ulus haqqida ming qurla atodin mehribon keldi.

Bu baytning birinchi misrasidagi *tingʻay* soʻzi *tinmoq* feʼlining eski oʻzbek tiliga xos boʻlgan kelasi zamon shakli boʻlib, *tinchimoq, osuda boʻlmoq* maʼnolarini ifodalaydi. **Raiyyat** soʻzining maʼnosi *xalq, fuqaro*. Ushbu misrada *eʼtibor berish, gʻamxoʻrlik, homiylik qilish* kabi maʼnolarda qoʻllangan. Ikkinchi misradagi **qurla** soʻzi *karra, marta* maʼnosini ifodalaydi.

Bular elga qilich, nayza olib hayjogʻa kirganda

Hech ish kelmadi aʼdodin, magar ohu figʻon keldi.

Keltirilgan baytning birinchi misrasi boshidagi *bular* olmoshi orqali Sulton Ulug‘bekning lashkariga ishora qilingan. Shu misradagi *el so‘zi qo‘l* ma‘nosini anglatga, *hayjo* so‘zining ma‘nosi *jang maydonidir*. Ikkinchi misradagi *magar* bog‘lovchisining - *dan boshqa*, - *dan o‘zga* va *shoyadki* kabi ma‘nolari ham bo‘lib, bu yerda birinchi ma‘nosida ishlatilgan. Demak, ushbu misradan *dushmanlarning qo‘lidan ohu fig‘on urishdan boshqa ish kelmadi* degan mazmun anglashiladi.

Eski o‘zbek adabiy tilida bir necha ma‘nolarga ega bo‘lib, hozirda bu ma‘nolarining ayrimlari unutilgan so‘zlardan biri ***sog‘inmoq*** fe‘lidir. Lug‘atlarda bu so‘zning *eslamoq, yodga olmoq, qo‘msamoq, o‘ylamoq, hisoblamoq* kabi ma‘nolari qayd etilgan.

*Bu lashkar yetganin ko‘rsang, yasab a‘doning ustiga,
Sog‘ing‘aysen cherik ermas, magar gurzu sinon keldi.*

Mazkur so‘z ushbu baytda *o‘ylamoq, hisoblamoq* ma‘nosida qo‘llangan. Uning bu ma‘noda ishlatilishi Lutfiy, Gadoiy, Atoiy, Navoiy va boshqa shoirlarning asarlarida ko‘p kuzatiladi. Baytdagi *sinon* so‘zi jang quroli bo‘lgan *nayzani* ifodalaydi.

Navbatdagi baytdagi ***kishvargushoy*** va ***getiysiton*** so‘zlari o‘zaro ma‘nodoshdir. Sakkokiy har ikkisini ham *jahongir* ma‘nosida ishlatgan:

*Shahanshoho, sening oting shahi kishvarkushoy erdi,
Ol emdi dunyoni, ko‘ktin laqab getiyston keldi.*

Quyidagi baytdagi ***bisot*** so‘zining asl ma‘nosi *palos, gilamdir*. Qasidada ham shu ma‘noda ishlatilgan. Guldor ipak mato ***parniyon*** deyiladi. ***Bisoti parniyon*** birikmasi forsiy izofa vositasida bog‘langan bo‘lib, uni *ipakdan to‘qilgan guldor palos* tarzida talqin etish mumkin.

*Eshiging tuproqi majruh bo‘lg‘an jonu tanlarga
Shifoliq marhami bo‘ldi, bisoti parniyon keldi.*

Hozirgi o‘zbek tilida ***taqsir*** so‘zi biror kishiga murojaat qilinganda qo‘llanib, unga nisbatan hurmatni ifodalaydi. Sakkokiy ushbu so‘zni quyidagi baytda o‘z davriga xos *ayb, gunoh, nuqson* ma‘nosida ishlatgan:

*Nekim Nushiravon adli ishi ichra qildi taqsirin,
Qamug‘ing‘a aning bir bir sharif zoti zamon keldi.*

Ikkinchi misradagi ***qamug‘*** so‘zi qadimgi turkiy tilga xos bo‘lib, *hamma, barcha* ma‘nosini anglatadi. Ushbu baytdagi ***zamon*** so‘zi *davr* ma‘nosidagi *zamon* so‘ziga shakldoshdir, lekin ma‘no jihatidan ular o‘rtasida hech qanday aloqadorlik yo‘q. Baytdagi ***zamon*** so‘zi *kafolat, kafillik* ma‘nosiga ega.

Quyidagi baytdan o‘rin olgan ***salotin*** so‘zi *sulton* so‘zining ko‘plik shaklidir:

Salotin dunyoda ko'p keldiyu kechdi, saningtek bir,
Falakning gar tili bo'lsa, ayitsunkim, qachon keldi.

Ushbu baytning ikkinchi misrasidagi **ayitsunkim** so'z shakli *aytmoq* fe'lining qadimiy shakli bo'lgan *ayit* - o'zagiga ikkinchi shaxs buyruq shaklini yasovchi *-sun* qo'shimchasi (hozirgi shakli *-sin*) hamda *-kim* bog'lovchisining qo'shilishidan yasalgan.

Eski o'zbek adabiy tilida ko'p uchraydigan **malak** so'zi quyidagi baytda *farishta* ma'nosida ishlatilgan:

Malaktek zuhdu taqvoda ishingni **muntaho** qilding,
Bu ishtin **lojaram Sidra** sanga, **adno** makon keldi.

Mazkur baytdagi **muntaho** so'zi yakka holda *tugatilgan*, *oxiriga yetkazilgan* degan ma'noni anglatadi. Ushbu baytdagi **muntaho qilmoq** qo'shma fe'lini esa *nihoyasiga yetkazmoq*, *to'liq bajarmoq* tarzida izohlash mumkin. Ikkinchi misradagi **lojaram** so'zining ma'nosi *shubhasiz, begumondir*. **Sidra** - kedr daraxti. Diniy rivoyatga ko'ra *sidra* yettinchi osmonda Arshning o'ng tarafida turgan daraxtdir. Uning yonida Jannat joylashgan va yon atrofidan jannat chashmalari oqib o'tadi. Sidraning narigi tarafi Allohning olamidir va undan nariga hech bir maxluqot o'ta olmaydi. Hazrat Muhammad meroj tunida sidraning narigi tarafiga o'tib, Tangri yaqiniga borish sharafiga muyassar bo'lgan ekan.

Adno so'zi eski o'zbek adabiy tilida *eng yaqin*, shuningdek, *arzimas, eng tuban* ma'nolarida ishlatilgan. Yuqoridagi baytda *eng yaqin* ma'nosida qo'llangan. Baytning mazmuni bunday: Sulton Ulug'bek zuhdu taqvoni bekamu ko'st amalga oshirgani uchun u, shubhasiz, jannatga yetishadi.

Qasidaning quyidagi baytida ham **adno** so'zi *eng yaqin* ma'nosida ishlatilgan:

Sening bazmingda kelturub eshikka Zuhrani **gardun**,
Dedi: *Tanda eding*, **adno** kanizak madhxon keldi.

Ushbu baytdagi **gardun falak** ma'nosida qo'llangan. Aftidan, Mirzo Ulug'bek taxtga o'tirgan vaqtda Zuhro sayyorasi Yerga juda yaqin holatda joylashgan bo'lgan. Shuni nazarda tutib, shoir Zuhroni Ulug'bek Mirzoni madh etish uchun kelgan kanizak timsolida tasvirlagan.

Navbatdagi baytning birinchi misrasidagi **girda** so'zi *doira* va *tevarak* ma'nolarini ifodalovchi *gird* so'zining o'zga shaklidir (fonetik varianti):

Ulusqa to'y berur bo'lsang qo'yub oltun kumush **girda**,
Murassa' yinjular birla falaktin ikki xon keldi.

Ikkinchi misradagi **murassa'** bezalgan (qimmatbaho toshlar bilan)

ma'nosini bildiradi. *Yinju* - inju, dur, marvarid. *Xon* so'zining ma'nosi *dasturxon*dir.

Quyidagi baytdagi *mamolik* so'zi *mamlakat*ning ko'plik shaklidir:

Mamolik nazmi, dinning qo'rug'idur sharif zoting,

Nabiytek shar'e ishinda zamiring xurdaton keldi.

Nazm so'zining *tartibga solish, tuzim, tartib* va *she'riyat* kabi ma'nolari mavjud bo'lib, bu baytda *tuzim, tartib* ma'nosini ifodalagan. *Qo'rug'* so'zining ma'nosi *qo'riqchidir*. Ikkinchi misradagi *nabiy* - *payg'ambar, shar'* - shariat, *xurdaton* - *nozik fahm* demakdir. Mazkur bayt darslik-majmuada ba'zi xatolar bilan berilgan, ya'ni *nazm* so'zi *nazmi-yu, qo'rug'idur* so'zi *qurug'idur, sha're ishinda* birikmasi *shar'iy* *ishingda* tarzida.

Qasidada izohtalab qiladigan quyidagi so'zlar ham uchraydi: *Kayvon* - *zuhal sayyorasi; barq* - *yashin, chaqmoq; sahm* - *qo'rquv, xavf; shaqovat* - *baxtsizlik; burhon* - *dalil, isbot; ravon* - *tez; qarín* - *yaqín, yaqín kishi*.

Demak, adabiyot darsliklarining kelgusi avlodlarida ularga kiritiladigan mumtoz badiiy asarlar tilining izohli lug'atlari, shuningdek, zarur izoh va sharhlar ham berilsa, o'quvchilarning, birinchidan, mazkur asarlardan berilgan parchalarni o'zlashtirishlari oson kechadi, ikkinchidan, adabiy merosimizni o'rganishga qiziqishlari oshadi.

**Muzaffar ERGASHXO'JAYEV,
O'zR IIV Akademiyasi tadqiqotchisi.**

¹ Qarang: Adabiyot (majmua). O'rta umumta'lim maktablarning 10-sinfi uchun. T.: O'qituvchi, 2004. 168-170-b.

² Qarang: Mevlana Sekkaki divani. Hazirlayan Kemal Eraslan. Ankara, 1999.

³ So'zlarni izohlashda quyidagi lug'atlardan foydalanildi: Navoiy asarlari lug'ati. Tuzuvchilar: Porso Shamsiev, S.Ibrohimov. T., 1972; O'zbek tilining izohli lug'ati. I,II jild. M., 1981; V.Hasanov. Navoiy asarlari uchun qisqacha lug'at. T., 1993; Древнетюркский словарь. Ленинград, 1969; S.Hasanov, M.Rustamov va boshqalar. Savodxonlar lug'ati. T., 1992.

VIII sinfda G'.G'ulomning «Vaqt» she'rini o'rganish

Vaqt jamiyat taraqqiyotining ilk bosqichlaridanoq o'z «sir»liligi, jumboqligi bilan hamisha yuksak tafakkur egalarining bahs-munozaralariga sabab bo'lib kelgan tushunchalardandir. O'quvchi boshlang'ich sinflardayoq matematika fani orqali soniyalar, daqiqalar hisobi hamda soat, sutka, oy, yil, asr kabi vaqt o'lchovlarining nisbiy me'yori to'g'risida ma'lum tasavvurlarga ega bo'ladi. Yuqori sinflarda esa ularga vaqt tushunchasi timsollar yordamida talqin etiladi. Bunda vaqtning falsafiy mazmunini

teran anglatuvchi badiiy go‘zal she‘rlarning ta‘siri kattadir. Negaki, vaqt haqida fikr-mushohada yuritishda o‘quvchi-o‘smir tasavvuri kamlik qiladi. Bolalar nainki o‘z vaqtining qadri, undan unumli foydalanish ahamiyatini bilmaydi, balki bu hodisaga o‘ta befarqligini ham anglab yetmaydi. Holbuki, inson umrining shitob bilan oqayotgan suvga qiyoslanishida qanday ma‘no borligi g‘oyatda muhim. Binobarin, *vaqt* haqida mushohada qilish o‘quvchida maktab dasturiga kiritilgan ayrim adabiy asarlar asosida amalga oshadi. Jumladan, 6-sinf darsligiga kiritilgan Maqsud Shayxzodaning «Yillarning salomin yillarga eltib» she‘rida:

Yillar o‘tib ketar, bizdan so‘ramay,

Yakshanba, dushanba, seshanba kabi.

Kunduzlar, tunlarning sochin taramay,

O‘polmas tonglarning pushti rang labin, -

yoki «*G‘animat sanalur har lahza, har payt*» satrlarida hodisaning shu yoshdagi o‘quvchilarga xos badiiy ifodasi mavjud.¹ Ushbu she‘rda *kun*, *tun* va *tonglarning* takrorlanib kelishi, tamoman yangilanib turishi, ammo ular bir-birini aslo uchratolmasligi haqida so‘z yuritiladi. She‘rda yillarning o‘tishini his qilganimiz bilan, ularni to‘xtatish, orqaga qaytarish, sekinlashtirish yoxud odimlatish hech kimning qo‘lidan kelmasligi ta‘kidlanadi. She‘r orqali o‘qituvchi o‘quvchiga insonning *vaqtga* shunchaki ergashibgina qolmay, «har lahza, har payt»ning qadriga yetib yashash, buning uchun cheksiz harakat, mehnat qilish va bilim egallash zarurligini uqtiradi.

Shuningdek, Sharqning buyuk faylasuf shoiri Umar Xayyomning quyidagi:

Keksa, yosh - hayotga har kimki yetar

Hammasi izma-iz, birma-bir o‘tar,

Bu dunyo hech kimga qolmas abadiy

Ketdilar, ketamiz, kelishar, ketar? -

ruboiysi 7-sinf o‘quvchilarining bu boradagi tafakkurlarini boyitishga yordam beradi.²

8-sinf dasturiga o‘zbek faylasuf shoiri G‘afur G‘ulomning «*Vaqt*» she‘ri kiritilib, bu she‘rni o‘rganishga bir soat vaqt ajratilgan. O‘qituvchi bu darsni o‘tishda puxta tayyorgarlik ko‘rishi, buyuk shaxslarning vaqt to‘g‘risidagi hikmatli so‘zlarini alohida plakatlariga, xattaxtaga yozib qo‘yishi lozim. Masalan: *VAQT-o‘tmishni kelajak bilan tutashtiruvchi – hozirdir* (Al-Kindiy); *Dunyoda ko‘zga ko‘rinmas, sirli, g‘oyat bebaho narsa borki, u ham bo‘lsa—VAQTdir. Olamdagi eng uzoq davom etuvchi va ayni paytda eng qisqa narsa—VAQT. Kishilar VAQTning o‘tishiga*

befarq qarasa-da, yo'qotgach, behad achinishadi (Volter); *Olohh olamni yaratish bilan birga vaqtni ham yaratgan, uning yaratilishi harakatni yuzaga keltirgan. Ana shu harakat onlari va olamdagi o'zgarish-VAQT deb ataladi* (E.Kant) kabilar shular jumlasidandir.³

Dars she'rni ifodali o'qish, yod olishdan boshlanib, o'qitishning zamonaviy usullaridan biri «Klaster» hamda bahs-munozara shaklida olib boriladi. O'qituvchi o'quvchilarga: «*Tarixga nazar tashlansa, daqiqalar qimmatlimi yoxud asrlar? Buyuk shaxslar hayotida ularning qay biri muhimroq mavqega ega? Inson taqdiri lahzalarda hal bo'lishi mumkinmi? Buyuk kashfiyotlar qanday vaqtda yuzaga keladi? Umuman, biz vaqt deganda nimani tushunamiz? Hozir, keyin tushunchalariga munosabatingiz*» kabi savollar bilan murojaat qiladi va javoblarga qarab, o'quvchilarni ramziy ma'nodagi «**Lahza**» va «**Asr**» guruhlariga bo'ladi. So'ngra, she'r ifodali o'qib bo'lingach, uning har bir satri haqida mulohaza yuritiladi.

Birinchi banddagi: *G'uncha ochilguncha o'tgan fursatni*

Kapalak umriga qiyos etgulik.

Ba'zida bir nafas olg'ulik muddat

Ming yulduz so'nishi uchun yetgulik,⁴ -

kabi misralar haqida o'qituvchi tomonidan o'rtaga quyidagicha savollar tashlanadi: *Gulg'uncha nima? Uning ochilish fursati qanday kechadi? Nega bu jarayon kapalak umriga qiyos etilmoqda? Bir nafas nima, o'zi? Vaqtni, tiriklikmi? Yulduz so'nishi-chi?*

Ushbu muammoli savollarga har bir guruh a'zosi o'zining mustaqil fikrini yoxud jamoa xulosasi asosida javob berishi mumkin.

Dastavval, «**Lahza**» **guruhidagilar** taxminan shunday javoblarni berishlari maqsadga muvofiq: Gulg'uncha – atirgulning ochilishidan oldingi holati. Uning g'unchalikdan gul holatiga o'tish jarayonini esa kuzatib bo'lmaydi, demak, qisqa fursatda bir holdan ikkinchi holga o'tadi, uni har qancha urinmang, oddiy ko'z bilan ko'rish mumkin emas. Shoir she'rda g'unchaning gul holatiga o'tishdagi oniy lahzalar haqida so'zlayotir. Yana tabiatda bizning o'lchovimiz bilan atigi 3-4 soatgina umr ko'radigan pashsha va kapalaklar ham bor. Ammo bu vaqt ular uchun butun bir umrni belgilaydi. Jumladan, she'rda kapalak umrining qisqaligi, ammo shu davr ichida u tug'ilib, voyaga yetib, nasl qoldirishga ulgurishi tilga olingan.

«**Asr**» **guruhining javobi**: She'rdagi ma'no uning abadiyligi bilan aloqador. Chunki gulg'uncha (nim ochilgan atirgul) ta'rif va tavsifga loyiq. Afsuski, u ochilgach, uzoq yashamaydi, barglari to'kilib ketadi.

Ammo uning maftunkorligi, xushbo‘y hidi va tarovati, go‘zalligi ana shu vaqtdagi beqiyosligida. Xuddi shu davridagi viqori uning alohida xususiyatini belgilaydi. Zotan, uning kapalak umriga qiyoslanishida ham shunday ma‘no mavjud. Kapalak eng kam umr ko‘radigan hasharot bo‘lishiga qaramasdan, rang-barang tovlanishi-yu, nafisligi, ajib manzara kasb etishi bilan dillarga zavq bag‘ishlaydi, u bu davrda o‘z jozibasi orqali ko‘pchilikning ko‘nglini xushnud etishga erishadi.

«**Lahza**» **guruhi**: Nazarimizda, inson taqdirida ham har bir nafas g‘animat. Chunki har qanday kashfiyot, favqulodda hodisalar ham ma‘lum daqiqalarda namoyon bo‘ladi. Ana shu mo‘jizaviy soatlar esa asrlarni bezaydi. Shoir soniyalarning qimmatini she‘rdagi «*Bir lahza mazmuni bir butun bahor*», «*Har lahza zamonlar umridek uzun*» misralarida yaqqolroq tasvirlaydi. Shu ma‘noda, chindan ham, bir nafas - daqiqa ming yulduz so‘nishi, ming inson umridan qimmatlidir.

«**Asr**» **guruhi**: Rost, kishilik jamiyatida eng buyuk kashfiyotlar, ezgu ishlar, ibratomuz hayotgina tarixda qoladi. Bu ba‘zida bir lahzalik umrdayoq ro‘yobga chiqadi va shuning o‘ziyoq abadiyatga daxldor bo‘lib qoladi. Ammo, shoir yana aytadiki, «*Tiriklik ko‘rkidir mehnat, muhabbat, fursatdir qilguchi aziz, mukarram*» yoxud «*Umrдан o‘tajak har lahza uchun, qudratli qo‘l bilan qo‘yaylik haykal*». Ya‘ni, shu lahzalarning unumli, ahamiyatli bo‘lishini ta‘minlashgina, abadiyatga yo‘l ochadi. Shoir ana shunday qadrli lahza - bir nafaslik hayotni behuda o‘tgan ming inson umridan ustun qo‘ymoqda. Shunchaki vaqtning o‘zini emas.

O‘quvchilar tomonidan bildirilgan fikr-mulohazalar turli-tuman va bir-birini rad etuvchi tarzda davom etishi mumkin. Ammo o‘qituvchi ular orasidan favqulodda tug‘ilgan, mazmundor yangi fikrlarga e‘tibor qaratadi, ularni alohida qayd etib fikr egasini rag‘batlantiradi. Shu tariqa, she‘r tahlilidayoq ko‘pchilik tomonidan hal etilishi lozim bo‘lgan asosiy muammo — *vaqt* tushunchasi, unda lahzalar va abadiylik qimmatiga oydinlik kiritiladi. Bunda yuqoridagi guruhlar o‘z nomlaridan kelib chiqib, tadqiqotni «klaster» usulida quyidagicha davom ettirishlari ham mumkin. Har xil shakllar chizilib, biriga «Lahza», ikkinchisiga «Asr» deb yozib qo‘yiladi. O‘quvchilar she‘r matnida uchragan *vaqt* o‘lchovlaridan topib, o‘z guruhlariga mosini shakl atrofiga joylashtirib boradilar:

«**Lahza**» **guruhi**

Ko‘z ochib-yumguncha; bir on; soniya;
bir zum; ming yulduz so‘nishi; bir lahza;

«**Asr**» **guruhi**

olam; umr;
butun bahor;

fursat; dam;

kapalak umri; bir nafas zamon;

asr; million yil; tiriklik
zamon; qo'sha qarimoq;
quyosh; boqiy

So'ngra, ushbu obrazlarning o'z va ramziy ma'nosi tahlil qilinib, vaqtning turli o'lchamlari, uning g'oyaviy mazmuni muhokama qilinadi. Dars so'nggida har ikkala guruh a'zolari «*Har lahza zamonlar umridek uzun, asrlar taqdiri lahzalarda hal*» ekanligidan, asrimizdagi *aziz onlar, aziz odamlardan* o'z qadrini so'rayotgani, demakki, *fursat g'animatligida umr daftari* - hayotimizni o'z ilmu amallarimiz, ezguliklarimiz bilan bezay olishimiz joizligini o'quvchilar anglab yetishlari lozim. Chunki falsafiy mushohada bo'yicha vaqt ariqdan shitob bilan oqayotgan suvga qiyoslanadi. Bunda oldimizga oqib kelayotgan suv - kelajak, oldimizdan oqib o'tib ketgani - o'tmish, oqar suvning *hoziri* esa noma'lumdur. Yoxud, nafas olish va chiqarishda chegarani — *hozirni* qayerdan belgilash⁵ mumkinligiga daxldor jumboqlarni bahs-munozara tarzida o'tkazish va bunda shoirning yuqoridagi she'ri muhim omil ekanligini qayd etish joiz. Ya'ni, har bir o'tayotgan lahza, daqiqa *hozirmi* nurli qila olishiga erishsak, o'tmishimizda yorqin iz qoladi, aks holda, hozir (soniyalar)ning qadriga yetmaslik behuda umrga qiyos. Yoki daqiqalardan unumli foydalanilsa, ular albatta, o'z mevasini beruvchi ulug' ishlarga sabab bo'ladiki, shuning o'zi inson sha'ni, tarixi, abadiyatini belgilaydi. She'r muallifining ijodi, ajoyib xislatlarining o'ziyoq mazkur fikrga dalil bo'la oladi.

Xullas, o'quvchilarda ushbu she'r orqali *vaqt* kabi muammoli tushuncha haqida erkin mulohaza yuritish, munosabat bildirish ko'nikmalarini hosil qilish hamda ularning tafakkurini shakllantirishga erishish mumkin.

**Bashorat JAMILOVA,
BuxDU o'qituvchisi, filologiya fanlari nomzodi.**

1 Q.Yo'ldoshev, Q.Husanboeva, N.G'ulomova. Adabiyot. 6-sinf uchun darslik-majmua. T.:Yozuvchi, 2002. 335-337-b.

2 Q.Yo'ldoshev, B.Qosimov. Adabiyot. 7-sinf uchun darslik-majmua. T.: G'.G'ulom nom.nash.ij.mat.uyi, 2003. 353-b.

3 A.Abdurahmonov. Saodatga eltuvchi bilim. T.: Movarounnahr, 2002. 510-517-b.

4 A.Kattabekov va boshq. Adabiyot. 8-sinf uchun (darslik-majmua). T.: O'qituvchi, 2001.175-176-b.

5 Saodatga eltuvchi bilim. 513-b.

IX sinfda Furqat she'rlarining vazn xususiyatlarini o'rganish

Qo'qon adabiy muhitining eng taniqli namoyandalaridan bo'lgan mashhur shoir Zokirjon Xolmuhammad o'g'li Furqat (1859-1909) o'tkir iste'dodi bilan xalqimiz orasida keng shuhrat qozongan atoqli o'zbek shoirlaridan biridir.

“Umumiy o'rta ta'lim maktablari uchun adabiyot fanidan dastur”da Furqat ijodini IX sinfda o'rganish mo'ljallangan.¹ Darslikka Furqatning 4 ta g'azali va bir musaddasi kiritilgan. Mazkur she'rlarning g'oyaviy-badiiy xususiyatlarini to'laqonli o'rganishda ularning vaznlariga xos bo'lgan jihatlarni ham e'tiborga olish zarur. Chunki adabiyot fanidan Davlat ta'lim standartlarida o'rta maktab bitiruvchisi mumtoz badiiy asarlardagi she'r san'atlari, badiiy usullar, qofiya, radif, vazn o'lchovlari singari shakliy xususiyatlarni farqlay olishi va shu asosda badiiy matnni tahlil qila olishi; aruz vazni va uning o'lchovlarini farqlashi hamda badiiy asar talqinida qo'llay olishi lozim, deyilgan.²

Quyida shoirning 9-sinfda o'rganilishi ko'zda tutilgan she'rlarining vazn xususiyatlarini ko'rib chiqamiz:

I. *Fas-li nav/-ba-hor o'l-di/ ke-ti-bon/ zi-mis-ton-lar*

— V — / V — — — / — V — / V — — —

Do's-t-lar / g'a-ni-mat-dir / say-re-ting / gu-lis-ton-lar.

— V — / V — — — / — V — / V — — —

Fo-i-lun / ma-fo-iy-lun / fo-i-lun / ma-fo-iy-lun

Demak, ushbu g'azal **hazaji musammani ashtar** vaznida yozilgan.

II. *Cha-man sah-ni/da der-lar sar-/ v bir-la yo -/ su-man no-zik,*

V — — — / V — — — / V — — — / V — — —

G'a-lat-dir qo-/ma-ting ol-di -/da gul-dan pi -/ra-han no-zik.

V — — — / V — — — / V — — — / V — — —

Ma-fo-iy-lun / ma-fo-iy-lun / ma-fo-iy-lun / ma-fo-iy-lun

Bu g'azal esa **hazaji musammani solim** vaznida yozilgan bo'lib, 1-misradagi *sarv* so'zi *sar-v*, 2-baytdagi *hamma* so'zi *ha-ma*, 3-baytdagi *davr*, *dahr* so'zlari *dav-r*, *dah-r* shaklida o'qilishi lozim. 5-baytdagi *sarkashlik aylab* birikmasida esa **vasl** qoidasi qo'llaniladi, ya'ni bu birikmadagi ikki so'z biri-biriga qo'shib o'qiladi.

III. *Sur-ma-din ko'z - / lar qa-ro qo'l - / hi-no-din / lo-la-rang,*

— V — — / — V — — / V — — / — V —

G'o-za-din yuz - /lar-da to-bu / o's-ma-din qosh - / lar ta-rang.

– V – – / – V – – / – V – – / – V – –
 Fo-i-lo-tun / fo-i-lo-tun / fo-i-lo-tun / fo-i-lun

Ushbu gʻazal **ramali musammani mahzuf** vaznida yozilgan. Ammo gʻazalning 5-, 7-, 9-, 15-misralari, yaʼni qofiyalanmaydigan ayrim satrlari **ramali musammani maqsur** vaznida yaratilgan boʻlib, ruknlari *foilotun / foilotun / foilotun / foilon* shaklidir:

Bo-ri no-zik pan-ja-lar ol-tun u-zuk-din ze-b-nok...
 – V – – / – V – – / – V – – / – V – –
Gav-har os-qon hal-qa-lar siy-min ba-no-gʻoʻ-shi-da band...
 – V – – / – V – – / – V – – / – V – –
Gʻam-za bir-la oʻl-tu-rur gah jil-va-lar bir-la yu-rur...
 – V – – / – V – – / – V – – / – V – –
Ul-pa-ri-vash ish-qi-din-ki tel-ba-dur-men go-h sogʻ...
 – V – – / – V – – / – V – – / – V – –

Aruz vaznida yozilgan deyarli barcha sheʼrlarda mana shu kabi hodisa uchraydi. Chunki koʻrsatilgan misralardagi oxirgi hijolar oʻta choʻziq boʻlib, bu esa *foilon* ruknini hosil qilyapti. Natijada, vaznning nomida oʻzgarish boʻlmoqda. Aslida bu ikki vazn - **ramali musammani mahzuf** va **ramali musammani maqsur** oʻrtasidagi farq deyarli sezilmaydi, chunki misra oxiridagi boʻgʻin choʻziq hijo boʻlsa ham, oʻta choʻziq hijo boʻlsa ham, bari bir, boshqa choʻziq hijolarga qaraganda choʻziqroq talaffuz etiladi. Lekin vazni nomlashda *mahzuf* rukni bilan *maqsur* ruknini bir-biridan farqlash lozim.

Vazn talabiga koʻra 2-baytdagi *roʻymol* soʻzini *roʻ-yi-mol*, 3-baytdagi *zebnok* soʻzini *ze-b-nok*, 6-baytdagi *shoʻx-shang* soʻzini *shoʻ-xi-shang*, 7-baytdagi *menga* soʻzini *me-nga*, 8-baytdagi *goh* soʻzini *go-hi*, 9-baytdagi *javrlarkim* soʻzini *jav-ri-lar-kim* tarzida oʻqish kerak boʻladi. 2-baytdagi *koʻylak uzra* birikmasini esa *koʻy-lakuz-ra* shaklida oʻqish lozim. Shuningdek, 3-baytdagi *gavhar osqon*, 9-baytdagi *Furqat ul birikmalarini* oʻqishda ham **vasl** qoidasini qoʻllash lozim.

IV. *Gʻa-ri-bi bu / vi-lo-yat xo- / nu-mo-ni-din / a-dash-gan-man,*
 V – – – / V – – – / V – – – / V – – –
Ba-so-ni mur - / gʻi vah-shiy o- / shi-yo-ni-din / a-dash-gan-man.
 V – – – / V – – – / V – – – / V – – –

Ma-fo-iy-lun ma-fo-iy-lun ma-fo-iy-lun ma-fo-iy-lun

Gʻazal **hajazi musammani solim** vaznida yozilgan. Ammo 3-, 9- va 11-misralar **hajazi musammani musabbagʻ** vaznidadir:

Che-kib bul-bul ka-bi af-gʻon sa-har-lar yigʻ-la-sam tong yoʻq.
 V – – – / V – – – / V – – – / V – – –

Qo-lib sar-gash-ta-lik sah-ro-si-da hay-ro-nu sar-gar-don...

V - - - / V - - - / V - - - / V - - -

Ti-rik-man el-ko'-zi-ga shun-cha-lik ru-hi ra-vo-nim bor...

V - - - / V - - - / V - - - / V - - -

Ma-fo-iy-lun ma-fo-iy-lun ma-fo-iy-lun ma-fo-iy-lon

Demak, bu g'azalda ham bir-biriga yaqin bo'lgan ikki vazn qo'llangan.

Ushbu g'azalda ham vazn talabiga ko'ra 2-baytdagi *bo'stonidin* so'zini *bo'si-to-ni-din* shaklida, 4-baytdagi *do'stni* so'zini *do's-ti-ni* shaklida, 5-baytdagi *dargohlarning* so'zini *dar-go-hi-lar-ning* shaklida o'qish kerak bo'ladi. Aks holda vazn ohangdorligi talabdagidek chiqmaydi.

V. *Say-ding qo' -/ya - ber say-yod / say-yo-ra / e-kan men-dek,*

- - - V / V - - - / - - - V / V - - -

Ol do-mi-/ ni bo'y-ni-din / be-cho-ra / e-kan men-dek

- - - V / V - - - / - - - V / V - - -

Maf'-uv-lu/ ma-fo-iy-lun / maf'-uv-lu / ma-fo-iy-lun

Mazkur musaddas **hazaji musammani axrab** vaznidadir. She'rni o'qishda 7-, 14-, 19-22-, 25-28-, 31-misralarda *vasl* qoidasini qo'llash kerak bo'ladi.

Umumiy o'rta ta'lim maktablari adabiyot dasturidan o'rin olgan mumtoz she'riyatimiz nafosatini ko'rsatuvchi asosiy omillardan biri bo'lgan aruz vaznini o'zlashtirish o'quvchilarda mumtoz adabiyotimizni o'rganishga qiziqish uyg'otadi. O'quvchilarga ulardan namunalar o'rgatishda vazn xususiyatlarini e'tibordan soqit qilmaslik har bir adabiyot muallimining muhim vazifasidir.

Rustam TOJIBOYEV,

Muqimiy nomidagi Qo'qon DPI dotsenti.

Nafisa TOJIBOYEVA,

Qo'qon shahar 7-maktab o'qituvchisi.

1 N.Karimov va boshqalar. 9-sinf. Adabiyot. T., 2002. 94-96-b.

2 Umumiy o'rta ta'limning Davlat ta'lim standarti va o'quv dasturi. Adabiyot. I-maxsus son. T., 1999. 148-154-b.

Maktabda Erkin Vohidov ijodini o'rgatish

Erkin Vohidov partiya qarorlarini qofiyaga solish she'riyat sanaladigan, baxtiyorlik haqidagi vaznli yolg'onlar erta-yu kech o'qilishiga quloqlar o'rganib qolgan davrda insonning chin tuyg'ularini ifodalaydigan she'rlar yaratdi. Shoir ularda o'z ko'ngli mavjlarini aks ettirardi.

Qizig'i shundaki, E.Vohidovning ko'ngil holatlari millatning ko'pchiligiga esh bo'lib chiqdi. Uning dard-u iztiroblari hamisha xalqining g'am-u tashvishlari bilan qo'shilib keldi. Shoir asarlarida samimiyat va badiiyat ustuvor bo'lgani uchun ham uning bitiklari kishi tuyg'ulariga kuchli ta'sir ko'rsatib, yodda uzoq saqlanadi.

Erkin Vohidov kabi chinakam iste'dod egalarining hayoti va ijodidan namunalar umumta'lim maktablarida ikki sababga ko'ra o'rganiladi. Birinchidan, bunday kishilarning hayot yo'lidani yoshlar o'rnatish olishadi. Ikkinchidan, ular bitgan asarlar millat yoshlari ma'naviyatini shakllantirishga asos bo'ladi. Shu bois ham o'rta umumta'lim maktablarida O'zbekiston Qahramoni, O'zbekiston xalq shoiri Erkin Vohidov hayoti va ijodini o'rgatishga salmoqli o'rin ajratilgan. Mashhur adib asarlarini umumta'lim maktablarining beshinchi, oltinchi va o'n birinchi sinflarida o'rgatish ko'zda tutilgan.

Jumladan, beshinchi sinf «Adabiyot» dasturida¹ bu taniqli shoirning «O'zbekim» qasidasini o'rgatish uchun ikki soat vaqt ajratilgan. «Adabiyot» darsligida shoirning hayot yo'li haqida qisqacha ma'lumot ham berilgan. Lekin o'qituvchi darslikda mavjud bo'lgan ma'lumotlarni bolalarga o'rgatish uchun vaqt sarflamasligi kerak. Chunki beshinchi sinfda o'qiyotgan o'smir uchun shoir hayotiga doir ma'lumotlarni o'zlashtirish shunchaki muhim emas. Bu ma'lumotlar bilan o'quvchilar mustaqil ravishda tanishishi va ularni o'zlashtirib olishi mumkin, lekin bu topshiriq majburiy emas, balki ixtiyoriy bo'lishi lozim.

«O'zbekim» qasidasini ifodali o'qish uchun o'qituvchi birinchi darsning 15-16 daqiqasini sarflaydi. Agar muallim asarni yoddan aytib bersa, uning ta'sir kuchi ortadi va tahlil qilish osonlashadi. She'rni o'qish jarayonida o'qituvchi o'quvchilarga darslikdan asar matnining murakkab o'rinlarini belgilab borishni tayinlagani ma'qul. O'qituvchi darsga tayyorlanish jarayonida bunday o'rinlarni o'zi uchun ajratib qo'ygan bo'ladi. Qiyin so'zlarni o'quvchilarning o'zlari she'r bilan tanishish mobaynida belgilab borishi ularni matn ustida faol ishlashga undaydi. Jumladan, qasidadagi quyidagi so'zlar ajratib ko'rsatilishi mumkin:

Tarixingdir ming asrlar ichra pinhon o'zbekim,

Senga tengdosh Pomiru oqsoch Tiyonshon, o'zbekim.

So'ylasin Afrosiyob-u so'ylasin O'rxun xati,

Ko'hna tarix shodasida bitta marjon, o'zbekim.

Al Beruniy, Al Xorazmiy, Al Forob avlodidan,

Asli nasli balki O'zluq, balki Tarxon, o'zbekim, -

Samarqandga asos bo'lgan qadimgi Afrosiyob shahri, turkiy xalqlar-

ning o'z yozuvlari bo'lmish o'rxun xati, xalqimizning eng qadimiy elatlaridan bo'lmish o'z (o'zluk)lar, turkiy xalqlarning imtiyozli qatlami bo'lmish tarxonlar haqida berilgan qo'shimcha ma'lumotlar o'quvchilar ko'nglida iftixor tuyg'ularini uyg'otadi. Lekin o'qituvchi «O'zbekim»ning shonli tariximiz to'g'risidagi ma'lumotnoma emas, balki millatning g'ururi samimiy aks ettirilgan badiiy asar ekanligini nazardan qochirmasligi zarur.

Shu bois, o'quvchilar e'tibori shoir xalqning qadimiy tarixini ta'kidlash bilangina kifoyalanmay, uning hayot yo'li, aslida, mustaqillik uchun kurash yo'li bo'lganini aks ettirganiga tortilishi kerak: «*Qaysari Rum nayzasidan bag'rida dog' uzra dog', Chingiz-u Botu tig'iga ko'ksi qalqon, o'zbekim*». Bolalar diqqati shoir millatni faqat jabrdiydagina qilib ko'rsatmay, undagi kurashchanlik, bo'ysunmaslik tuyg'ularini ham quyidagicha ifodalaganiga qaratilishi lozim:

Davr zulmiga va lekin bir umr bosh egmading,

Sen-Muqanna, sarbador-sen, erksevar qon, o'zbekim.

Shoir o'z millatining tarixi g'oyat qadimiy ekanligini qayd etibgina qolmay, uni abadiylashtirish lozim-u, ammo mushkul ekanini, chunki xalqning hayoti o'zlikni anglash uchun kurash yo'lidan iboratligini quyidagi yo'sinda aks ettiradi:

Tarixing bitmakka, xalqim, mingta Firdavsiy kerak,

Chunki bir bor chekkan ohing mingta doston, o'zbekim.

«O'zbekim» she'rining yuksak badiiy xususiyatlaridan tashqari, ulkan ijtimoiy-siyosiy qimmat kasb etganligi, zamonaviy o'zbekning ma'naviyatini qaror topdirishdagi ahamiyati shundaki, xalqlarni o'zligidan ayirish davlat siyosatiga aylangan sho'rolar zamonida shoir o'z millati daholaridan faxrlanishini ochiq bildirgan:

Menga Pushkin bir jahon-u menga Bayron bir jahon,

Lek Navoiydek bobom bor, ko'ksim osmon, o'zbekim.

O'qituvchi o'quvchilar e'tiborini shoirning o'z millatini boshqa xalqlarga qarshi qo'ymayotganligi, ayni vaqtda, o'zbekning ezgu sifat-lari bilan faxrlanayotganiga tortishi kerak. Odamga o'z onasini sevish, o'zi turgan joyni yaxshi ko'rish singari, o'z xalqi bilan g'ururlanish ham tabiiy ekanini o'quvchilar anglab yetishlari zarur. Har bir misraning ma'nosi sharhlanishi bilan birga, uning poetik jozibasini ta'min etgan omillarning o'quvchilar tomonidan payqab yetilishiga erishish muhimdir. O'quvchi qasidani to'liq anglashi va undan ta'sirlanishi uchun matnda unga tushunarsiz biror so'z qolmasligi kerak.

So'ng o'qituvchi va o'quvchilar birgalikda savol-topshiriqlar ustida

ishlashlari kerak bo'ladi. Buning uchun «*she'rdagi «Ilmu she'rd shoh-u sulton, lek taqdiriga qul, o'z elida chekdi g'urbat, zor-u nolon o'zbekim» satrlari zamiridagi ma'noni aniqlashga harakat qiling»* tarzida topshiriq berish mumkin. Bu o'quvchilarni millatning uzoq va yaqin o'tmishi haqida bilganlarini xotirlashga undaydi. Ular «*taqdiriga qullik»* deganda nimalarni tushunganlarini, o'z elida g'urbat chekish, zoru nolonlik qanday bo'lgani ustida o'ylab ko'rishadi, bilganlarini so'zlab berishadi. Bilmaganlarini esa uyda kattalardan so'rab olishni maslahat berish ham mumkin. Shuningdek, o'smirlarga «*Qasidaning: «Yig'ladi furqatda Furqat ham muqimlikda Muqim, Nolishingdan Hind-u Afg'on qildi afg'on, o'zbekim» satrlaridagi so'z o'yinlariga e'tibor qiling, «furqat», «muqim», «afg'on» so'zlarining o'z va badiiy ma'nolari haqida o'ylab ko'ring»* degan topshiriq berib, o'quvchilar e'tibori «*furqatda Furqat», «muqimlikda Muqim»* birikmalariga tortiladi. O'quvchilarning diqqati o'zbekning nolishiyu unga «*Hind-u Afg'on qildi afg'on»* ekani orasidagi bog'liqlikni topishga yo'naltirilishi ham muhim ahamiyat kasb etadi.

O'quvchilar e'tibori asar yuzasidan berish mumkin bo'lgan: «*Qasidadagi: «Ko'kragida tog' ko'targan tanti dehqon o'zbekim» satri zamiriga yashiringan badiiy ma'noni kashf etishga urining»* topshirig'idagi tanti dehqon ko'targan tog' va uning o'zbeklar taqdiriga nechog'li daxldorligiga tortiladi. O'quvchilar bu obrazlar zamirida paxtadan tog'tog' xirmon uygan o'zbek dehqonini ham, ko'ksida tog'day g'amlarni ko'tarib yashagan mazlum xalqni ham tasavvur etishlari mumkin.

«*Men buyuk yurt o'g'lidurman, men bashar farzandiman, lekin avval senga bo'lsam sodiq o'g'lon, o'zbekim»* misralari zamiridagi tagma'no haqida so'zlang» degan topshiriq ham o'quvchilarni o'ylantiradi. Misralardagi har bir timsolning ma'nosi haqida ularning fikri aniqlanadi.

Erkin Vohidovning «Nido» dostoni o'rta maktabning oltinchi sinfida o'rgatiladi. Bu sinfda avvalo muallifning tarjimai holiga bir oz to'xtalish kerak bo'ladi, chunki ayni shu asar qahramoni kechmishlari ifodasi bilan uning muallifi taqdirida ajib bir umumiylik bor. O'qituvchining adib hayoti va ijodi yuzasidan o'zi tuzgan savollarni o'quvchilarga berib, topshiriqlarni bajartirishi asarning yaxshi o'zlashtirilishini ta'minlaydi. Savollarga asosli va mantiqli javob qaytargan o'quvchilarga alohida e'tibor qarataish kerak, toki, boshqa o'smirlar ham mantiqli mushohada yuritishga, o'z fikrlarini chuqurroq asoslashga, chiroyli, lo'nda ifodalashga intilsinlar.

O'quv dasturida «Nido» dostonini o'rgatish uchun uch soat vaqt ajratilgan. Bu darslarda o'qituvchi har bir dars oldiga to'g'ri maqsadlar

qo‘ya olgandagina yaxshi natijaga erishishi mumkin. Bizningcha, «Nido» dostonini o‘rgatish bo‘yicha o‘tiladigan birinchi mashg‘ulotning tarbiyaviy maqsadi «*Doston matni orqali o‘quvchilarda ajdodlar oldida qarzdorlik tuyg‘usini shakllantirish*» bo‘lgani ma’qul. Bunda maqsad o‘quvchilar ongiga bugungi hayot uchun kimlardir jonidan kechib kurashganligi, bugun yashayotganlar o‘shalar oldida burchli ekanligini singdirishdan iborat bo‘ladi. O‘quvchilarni doston matni bilan tanishtirishni ta’limiy maqsad sifatida belgilash mumkin. *Rivojlantirish maqsadi* tarzida esa «*O‘smirlarda olam va odam uchun javobgarlik tuyg‘usini qaror toptirish*» belgilansa, maqsadga muvofiq bo‘ladi. O‘qituvchi mashg‘ulot davomida barcha qo‘llangan usullarni shu uch maqsadga erishishga yo‘naltirishi taqozo etiladi. Chunki darsning yuqoridagi maqsadlariga erishgandagina o‘qituvchi o‘quvchilarda o‘zi mo‘ljallagan axloqiy-ma’naviy va intellektual-ruhiy sifatlarni shakllantirishi mumkin.

O‘qituvchi dostonning darslikdagi matnini o‘quvchilarga to‘liq o‘qib berishi uchun 40 daqiqa lozim bo‘ladi. Adabiyot muallimi darsga tayyorlanish jarayonida dostonni o‘qib chiqishi, alohida urg‘u beriladigan o‘rinlarni o‘zi uchun aniqlab olishi, asarning qayerini qanday ohangda o‘qish maqsadga muvofiqligini belgilab qo‘yishi zarur.

Doston *urush* atalmish baloning dahshatlari, insonning armonli tuyg‘ulari, murg‘ak qalbning iztiroblari ifodasi sifatida yuzaga kelgan. O‘qituvchi asarni o‘qiyotganda ana shu dard, iztirob va dahshatlarni o‘quvchilarga his ettira olishi kerak. Buning uchun adabiyot muallimi o‘quvchilarda uyg‘onajak tuyg‘ularni avval o‘zida uyg‘ota bilishi zarur. U shoir sezimlarini o‘ziga ko‘chirgandagina o‘z «dard»ini o‘quvchilarga yuqtira oladi. Adabiyot o‘qituvchisining qay darajada ta’sirchanligi, hissiyot olamining bokiraligi, ma’naviyatining go‘zalligi shunday o‘rinlarda yaqqol seziladi. U qanchalar samimiy bo‘lsa, o‘z tuyg‘ularini chiroyli va yorqin ifodalay bilsa, o‘quvchilarning tuyg‘ulari ham noziklashib, hissiyotlari tiniqlashadi.

«Nido» singari yoniq qalb harorati bilan yozilgan she’riy bitiklarni o‘quvchilarning hissiyotlari sovumasdan yaxlit holda idrok etishi kutilgan pedagogik samarani beradi. Buning uchun maktab ma’muriyati bilan kelishib, doston o‘rganilishi lozim bo‘lgan uch soatning ikkitasini juftlashtirish lozim. Shundagina avval o‘tilgan darslarni so‘rashga ham, «Nido»ning matni bilan to‘liq tanishib chiqib, tahlilga kirishishga ham ulguriladi. Agar buning imkoni bo‘lmasa, doston matnini taxminiy ikki qismga bo‘lib o‘qib chiqish va tahlilga kirishish mumkin. Dastlabki ikki soatda doston matni bilan o‘smirlarni tanishtirgan o‘qituvchi savoltopshiriqlar ustida ishlashni boshlab qo‘yib, to‘liq tahlilni oxirgi darsga

qoldirishi ham mumkin. Har qanday holda ham doston matni bilan tanishishni uch darsga cho‘zib yurmagan ma’qul. Aks holda, asarni o‘qish jarayonida o‘quvchilarda uyg‘ongan tuyg‘ular mavji bosilib, hissiyotlar sovuq, matndan bir qadar uzoqlashib qolish mumkin. Har holda doston ustidagi ish o‘quvchilarning bilimi, ularning tahlil ko‘nikmalari qay darajada ekanligiga qarab olib borilishi maqsadga muvofiqdir.

«Nido» dostonida ikkinchi jahon urushi tufayli otasiz qolib, taniy-u qalbi ozor chekkan millionlab ma’sum go’daklar chekkan ojiz va cho-rasiz fig‘onlar bir norasida bola timsolida aks ettirilgan. Begunoh bolakay tilidan bayon etilgan asarda millionlab yetimlar, bevaqt qora yer qa’riga kirgan urush qurbonlari, beva qolgan baxtsiz kelinchaklar, farzand dog‘ida kuygan sho’rpehona ota-onalar, tug‘ilgan-u, kun ko‘rolmagan va tug‘ilmay qolib ketgan baxti qaro go’daklar nidosi birlashib, yigirmanchi asrning buyuk nidosiga aylanadi. Bu nido o‘quvchining asl insoniy tuyg‘ular mohiyatini teranroq anglashiga, har bir odamning g‘amiga o‘zi ham daxldor ekanini chuqurroq his etishiga yordam beradi. O‘qituvchi shu o‘rinda o‘quvchilar e’tiborini nima uchun yigirmanchi asrga urg‘u berilayotganiga qaratishi joiz, chunki birgina ushbu asrda ikki bor jahon urushi bo‘lib o‘tgani va bu urushlarda yuzlab yoki minglab emas, balki millionlab odamlar halok bo‘lgan. Albatta, o‘quvchilar shu sinfda o‘qishgan «Jahon tarixi», «O‘zbekiston tarixi» o‘quv predmetlari orqali bu urush haqida tegishli ma’lumotlarga egalar, o‘qituvchi ana shu ma’lumotlarning «Nido» dostoniga taalluqli jihatiga e’tiborni tortsa, maqsadga muvofiq bo‘ladi.

Tahlilni samarali amalga oshirish uchun o‘qituvchi dostonning imkon qadar ko‘p qismini yoddan bilishi lozim, chunki o‘quvchi e’tibori tortilishi lozim bo‘lgan o‘rinlar yoddan keltirilsa, tahlilning ta’sir kuchi ortadi, so‘zning jozibasi o‘quvchi yuragiga chuqurroq kirib boradi.

Tahlil dostonning dastlabki misralari bo‘lmish:

Hayqiraman, tog‘lar ortidan

Gumburlagan sado keladi.

Ona yerning otash qa’ridan

«O‘g‘lim!» degan nido keladi, -

satrlarining aytilishi bilan boshlanadi. O‘quvchilardan shu dostonni yoza-yotganida avji yigit yoshida bo‘lgan shoir nega va nima deb hayqirishi mumkinligi, gumburlagan sado ne bois tog‘lar ortidan kelayotgani haqida fikr so‘raladi. Doston matniga qat’iy suyangan holda ulardan taxminan shu taxlit javob olinishi mumkin: *insonga xos bo‘lgan eng kuchli tuyg‘ulardan biri - sog‘inch. Bu tuyg‘u har birimizga qandaydir darajada*

tanish. Odam sog'ingan, qo'msagan narsasiga ertadir-kechdir erishishiga ishonsa tuzuk, lekin sog'inganini ko'rish imkonsizligini bilsa-chi?

O'quvchilar asar qahramoni holatini tasavvur qilishga urinishlari kerak. Doston qahramoni otasini juda-juda sog'ingan. Axir ko'rmaganiga yigirma yil bo'lgan. Lekin uni ko'rishning aslo iloji yo'q, chunki otasidan qora xat kelgan. Qahramon tiyiqsiz sog'inchdan o'zini ovutish yo'llarini qidiradi. Najotni esa tabiat bag'ridan topganday bo'ladi. Chunki inson ruhan tabiatga oshno. Shu bois ham doston qahramonining tog'lar qo'yniga otlanishi tabiiy. Shu yerda u o'zi va xayoli bilan yolg'iz qolish imkoniga ega. Xayolida esa faqat shahid ketgan ota. Uning qalbidagi adadsiz sog'inch, bo'g'zidan otilib chiqishga tayyor ichki xo'rsiniq butun vujudini, ruhiy olamini qamrab olgan. Shu sabab uning ingrog'i ham hayqiriqday jaranglaydi va tog'lardan aks-sado keladi. O'quvchilar «O'g'lim» degan nidoning kelishi realmi yoki xayoliy ekanligini bu nidoning yer qa'ridan kelgani sababini izohlashlari lozim. Ota urushda halok bo'lgan, ya'ni yer bag'ridan joy olgan, lekin uning ruhi - tirik. O'g'li uni doim o'ylaydi, izlaydi. Shu bois o'g'ilning hayqirig'iga yer javob berganday tuyulishida mantiq bor.

Asardagi o'g'ilning otaga murojaati tasvirini o'qituvchi qayta o'qib bergani ma'qul. U shunday o'qilishi kerakki, hayajonning zo'ridan tomoqqa tiqilgan yig'i ovozni titratsin, buni bekitishga urinmaslik kerak. O'qituvchining hayajoni, iztiroblari, dardi bolalarni befarq qoldirmaydi. Ular yigirma yil otasini ko'rmagan o'g'il holatini muallim sezimlaridagi junbush orqali aniqroq his qiladilar, ko'ngillarida hamdardlik, achinish hissi paydo bo'lishi tabiiy. Shunda dostonning shoir yurak qoni bilan bitilgani, qalb o'rtanishi, so'ngsiz armon ifodasi ekani shunchaki gap emasligini anglaydilar. O'quvchilar o'qituvchining ovozini titratgan, ko'ngilda hamdardlik, achinish hislarini uyg'otgan narsa mana shu tuyg'ular ekanini tuyadilar. Qahramonning sog'inch-u iztiroblari, pinhoni o'rtanishlari, chek-chegarasiz armonlari, ko'ngil dardlari ularga shu tariqa yuqadi. Ayni vaqtda, o'qituvchi e'tiborida dostonni o'qish, qahramon holatini berish sahna tomoshasiga aylanib ketmasligi, unda chuchmal sentimentallik ustun bo'lmasligi lozim. Shoir tuyg'ulari quyidagi avj nuqtada ifoda etilgan:

Yuragimni yoqar o'tli iztirob,

Ammo ko'zlarimda bir tomchi yosh yo'q.

Bag'rim o'yib, bu kun menga bermoqda azob

Sizning ko'ksingizni teshgan qora o'q.

Silqib oqayotir ko'kragimdan qon.

*Qalbim o'rtanmoqda, so'ngsiz armonim...
Yurak qonim bilan bitgan dostonim
Sizga bag'ishladim,
Otajon!*

satrlarida avlodlar o'rtasidagi bog'liqlik, otalar tortgan azob bolalar ko'nglida og'riq uyg'otishi mumkinligi o'zining go'zal ifodasini topgan. O'quvchilarga otaning ko'ksini teshgan o'qdan yaralangan o'g'il tuyg'ulari qanchalik samimiy va chin ekanligi mana shu misralarga tayangan holda ko'rsatiladi. Shunda o'smirlar «*ko'krigidan qon silqib oqayotgan*» shoirning dardlarini o'zlarinikiday qabul etishadi.

Dostonning ikkinchi qismi olti yoshli bolakayning tilidan bayon etiladi. Bu qismda tasvirlangan qishloq ko'chasidan yugurayotgan «*zanjiday qaro*» bolalik bilan tuproqni titratayotgan og'ir qadamlar o'rtasidagi muvoziylikka o'smirlar diqqati tortilishi kerak:

*Xayolning tumanli pardasi aro
Yillar ko'z oldimda charx urayotir,
Qishloq ko'chasidan zanjiday qaro
Olov bolaligim yugurayotir...
Qadamlar, qadamlar, og'ir qadamlar...
Etiklar zarbidan titraydi tuproq.
Qayerga ketmoqda shuncha odamlar?
Nahotki yo'llari shunchalar yiroq?
Ana, ko'ryapsanmi? Mening dadamlar,
Dada... Ovozim hech chiqmaydi biroq.
Yuguraman - ortga ketar qadamlar,
Yig'layman - ko'zimga kelmaydi namlar.
Murg'ak vujudimda faqat zo'r titroq,
Bo'g'zimda alamlar, achchiq alamlar.*

Asardagi onaning so'zlari esa alohida o'qib berilgani ma'qul. Har bir onaning ko'nglidan eng erka, eng aziz so'zlar bolasini yupatish uchun chiqadi. Bolasining oromi, xotirjamligi - onalarning oliy tilagi. Otani jangga kirishga undagan kuchlar: hayot, erk, kelajak, «*Butun Yer - undagi bor avlod*» ekanini ona yaxshi tushunadi va bolasiga ham buni uqtiradi. Bu o'rinda ona o'g'liga otasining asl sifatlarini kashf qilishda ko'mak berayotganligi, otaning joni evaziga erishilgan ne'matlar qadri qanchalar baland ekanini bola ruhiyatiga singdirganligiga diqqat qaratiladi. Onaning o'g'liga qilgan: «*Sizlarga qoladi muqaddas zamin. Sizlar uni avaylab kafida tutasiz. Sharaf yo'llaridan olib o'tasiz*» tarzidagi o'g'itlari yana kimlarga qaratilganligini o'quvchilarning o'zlari topishlari

kerak. O‘quvchilar nazaridan onaning gaplari ifodalangan o‘rinlar mayda detallarigacha o‘tkazilsa, maqsadga muvofiq bo‘ladi.

Bolaning onasi qo‘ynini to‘ldirgan savollari tasvirlangan o‘rinlar dostonidan qayta o‘qib berilgani ma’qul. Asardagi bu joylar bolalarga xos samimiy erkalik bilan o‘qilishi kerak, toki o‘quvchilar murg‘ak inson holatini to‘liq his qilsinlar. Chunki sinfdagi o‘quvchilarning ko‘pchiligi ayriliq nimaligini tuymaganlar. Ular ota-onalarining bag‘rida, mehr-muhabbat qurshovida katta bo‘lishmoqda. Shu mehr-muhabbatni qadrlay bilish uchun ham asar qahramonining kechinmalari ko‘ngildan chuqur his qilinishi kerak.

Har bir o‘g‘il bola «urush-urush» o‘ynaydi. Chunki o‘g‘il bola, ya’ni bo‘lajak erkak - tabiatan himoyachi, jangchi. Urush davri bolalari ham, sinfda o‘tirgan tengdoshlari kabi, «urush-urush» o‘ynashgan va, xuddi hozirgi bolalar kabi, bu dahshatning asl mohiyati haqida o‘ylab ko‘rilmagan. Ular urushni qiziq bir tomosha, shunchaki bir o‘yin tarzida qabul etganlar. Mazkur dostonida bola nazaridagi urush va *urush* atalmish chinakam shaytoniy hodisaning bolalar va kattalar taqdirida qoldirgan izlari dahshatli hayotiy parallellarda tasvirlangan:

*Olam uzra kezar zo‘r suron,
Biz bu haqda o‘ylamaymiz hech.
«Urush-urush» o‘yin bo‘lsa bas.
Titratamiz ko‘k-u zaminni.
Kim o‘ylabdi deysiz, u nafas
Bu urushning rostakamini.
Burchaklardan bir-birimizni
Yog‘och miltiq bilan otamiz,
Biz bilmaymiz: qay birimizning
O‘qqa uchdi bu vaqt otamiz,
Ko‘ksimizni ushlagancha jim
Yiqilamiz, o‘lgan bo‘lamiz.
Biz dunyoda rostakam o‘lim
Borligini qaydan bilamiz?
Dahshat solib kezarkan u dam
Uzoqlarda jang guldurosi,
Bizning qishloq ko‘chasida ham
Yangrar edi aksi sadosi.*

Tahlil jarayonida o‘quvchilar urushning o‘zbek qishloqlarida yang-ragan aks-sadosi ifodalangan satrlarga munosabat bildirsalar, ma’qul bo‘ladi.

O'qituvchi doston qahramonining «o'yinlardan erta to'ygan»ligi to'g'risida gap borgan oltinchi qismdagi tasvirlar borasida o'quvchilardan fikr olishi kerak. Doston yettinchi qismining oxirgi to'rt misrasini o'quvchilarga qayta o'qitib, «*Dadam xatin o'qib savod chiqarganman*», - deya faxrlanayotgan bola tabiati haqida ularning fikrini bilish kerak. Bolaning otasiga yozgan maktubida: «*Sizni juda sog'indim. Sog'indim ikkala ko'zim bilan teng*» satrlari bor. Ushbu misralarga o'quvchilar alohida e'tibor qilishlari kerak. Har bir o'quvchi o'z bolaligining shunga o'xshash bosqichini xotirlasa, doston qahramonini yaxshiroq anglaydi. Bu sinfdagi o'smirlar ham bolalik chog'larida kimlardandir: «Meni sog'indingmi?», - degan savolni eshitgan. Tabiiyki, tasdiq javobini berishgan. O'shanda undan: «Qaysi ko'zing bilan sog'inding?»- deb so'rashgan. Bolalar sog'inch tuyg'usini ham moddiy narsaday qabul etishadi. O'quvchilar shu o'rinda hamma bolalarga xos umumiylikni aniq his qiladilar. Natijada asar qahramoni bilan o'quvchilar o'zaro yaqinlashadilar. Shunda ularning bir-birlarini his etishlari, tushunishlari osonlashadi.

Asarda bola otasiga yozgan xatda o'zining nazarida e'tiborli ko'ringan voqealarni tasvirlagan. Endigina birinchi sinfga borayotgan murg'ak bolakayning esida qolgan holatlar dahshati bilan katta kishilarni-da hayajonga soladi:

*Rustamning akasi urushdan qaytdi,
Qo'ltiqtayog'i bor, bir oyog'i yo'q.
Rustam aytib berdi: ataka payti
Tizzasidan olib ketgan emish o'q...
Xol aka qaytganda uyga to'satdan,
O'g'li, dadajon, deb chopib kelibdi.
Ota quchay desa qo'li yo'q ekan,
Tik turgan joyida yig'layveribdi...
Darsga kelmay qoldi tunov kun Tal'at,
Muallim urishsa, turaverdi jim.
Dadasidan kelgan ekan qoraxat.
Hammamiz yig'ladik, hatto muallim.*

Xatdagi bu bolalarcha samimiy ma'lumotlarda *urush* degan baloning insonga yetkazgan iztirob-u alamlari samimiy, ta'sirchan va ishonarli tarzda moddiylashgan. Yetti yashar bolaning yozganlari zamiridagi og'ir ruhiy-hissiy ma'no oltinchi sinf o'quvchilari e'tiboridan chetda qolmasligi kerak. Shu o'rinlarni qayta-qayta yoddan o'qib berish kerak. Shundagina bugungi bolalar uzoq o'tmishdagi kishining dardini o'ziniki

singari tuyadi. Bolaning xatidagi: «*Buvim aytgan, agar men tilak tilasam, tilagim bo'larmish doim ijobat*», - degan satrlarni o'quvchilar sharhlashgani ma'qul. O'zbekcha tafakkur tarzining belgisi bo'lmish bunday ishonch yana qaysi asarda ifodalanganini o'quvchilar eslashga urinib ko'rsalar, maqsadga muvofiq bo'ladi. Agar bolalar buni eslay olishmasa, o'qituvchi «Bemor» hikoyasidagi qizaloqning duosi bilan «Nido» qahramonining tilagi o'rtasidagi mushtaraklikka e'tibor qaratadi.

Dostonning o'ninchi qismida «*Hijron kechalari g'oyatda uzun, ayriliq yo'llari olis nihoyat*» satrlari bor. O'quvchilar bu misralarni chuqurroq tahlil qilganlari ma'qul. *Hijron kechasi, ayriliq yo'li* kabi obrazli iboralarning asl mohiyatini ochishga, ularning matnda tashiyotgan vazifasini aniqlashga uri-nib ko'rsalar, adabiy didlari noziklashadi, badiiy nigohlari o'tkirlashadi. Chunki kechani uzun qilayotgan narsa uning hijron bilan bog'liq ekanida, ya'ni qahramon uxlay olmay to'lg'anayotganida. Ayriliqning yo'li olisligi shundaki, uzoqlarda jang qilib yurib halok bo'lgan ota diydoriga yetish mumkin emas.

Dostonda urush shafqatsizligining yorqin ko'rinishi tarzida ikki yoqdan bir-biriga tomon bir vaqtda yo'lga chiqqan ikki xat haqidagi satrlar o'quvchilar tomonidan alohida idrok etilishi lozim. O'quvchilarning mazkur holatni ko'z oldilariga keltirib, ko'ngillaridan kechayotgan tuyg'ularni ifodalay bilishlari adabiy ta'limning to'g'riligidan dalolatdir. Bu hol o'smirlar o'zganing fojiasini tuygani va boshqaning ruhiyatidagi og'riqni his qilganlaridan dalolatki, o'qituvchi uchun bundan yuksak natijaning bo'lishi mumkin emas.

Dostonning o'ninchi qismida o'quvchilar otaning asar qahramoniga qarata aytgan: «*Otang bolasi bo'lma, odam bolasi bo'l*» tarzidagi o'gitiga munosabat bildirishlari lozim. Shu bahonada otasi tufayli asar qahramoni tuygan iftixor, g'urur tuyg'usining sabablari sharhlansa, uning mohiyati oydinlashtirilsa, maqsadga muvofiq bo'ladi. «*Mening mardlik maktabim o'zimning otam edi. Men otam farzandiman, u esa odam edi*» misralari orqali doston qahramoni o'z otasining hayot yo'lga qanday baho berayotganiga o'quvchilar e'tibori qaratilishi kerak. O'smirlar qahramonning maqsadiga ahamiyat bersalar, lirik qahramon bilan otasi o'rtasida o'xshashlik va uyg'unlikni teranroq payqaydilar.

O'smirlar diqqati dostonning o'n birinchi qismida jang tafsilotiga, ya'ni ko'kragida qo'rg'oshin bilan yerni quchgancha toshlarga boshini qo'yib tinch uxlayotgan to'rt qahramon o'g'lonning holatiga, bunday yo'qotishning achchiqligiga chidamay, tabiat ham ko'z yosh to'kkaniga qaratilishi lozim. O'quvchilar e'tiborini insoniy fojiaga tabiatning munosa-

bati tasviriga tortish, ularni asardan tabiat va inson orasidagi uyg'unlik ifodasini topishga yo'naltirish lozim.

Asar o'n ikkinchi qismining hayotiy mohiyati va ifodaviy jozibasini ochish yuzasidan o'quvchilarga alohida topshiriq berish mumkin. Yerning chekkan ozori aslida uning sovuq bag'rida yotgan begunoh odamlarning ozoridir. Negaki, inson o'z qoni bilan biz yashayotgan, o'ylamay qadam bosayotgan yerning har bir qarichini muqaddas qilgan. Shoirning zamondoshiga qarata:

*Yerni tepma, asta bos qadam,
Yetar uning chekkan ozori.
Biz turgan yer, biz kezgan olam,
Ulkan fidoyilar mozori, -*

tarzidagi xitobi shunchaki chaqiriq emas, balki bolalarning otalar oldidagi burchi, hayotning go'zalligi, Vatanning muqaddasligi, zaminning bag'rikengligi odam tufayli ekanligini esga soladigan haqqoniy xulosadir. Bu misralar insoniyat istiqboli, ozodligi yo'lida jon fido qilgan urush qatnashchilarining tabarruk xotirasini unutmaslikka undaydi. O'qituvchi ikkinchi jahon urushi jangog'larida ellik milliondan ziyod kishi halok bo'lganligi, ular orasida sinfdagi har bir o'quvchining biror ajdodi borligi haqida ma'lumot bersa, darsning ta'sir darajasi yanada oshadi. Lirik qahramonning: «*Tengdoshim. Asrdosh birodar!*» - deb kimga murojaat etayotganligi borasida o'quvchilar bosh qotirib ko'rishlari kerak. O'smirlar o'ylab ko'rishsin, ehtimol, bu murojaat ularga qilinayotgandir. Lirik qahramonning asrdoshlariga murojaati butun sinf tomonidan shiorday, qasamyodday yoppasiga yoddan aytilishiga erishish kerak.

Dostonda ishlatilgan o'xshatishlar asarning ta'sirli chiqishida muhim o'rin tutgan. Ayniqsa, undagi: «*Quzg'unning qanotiday qaro edi o'sha tun*». «*Avtomatlar bosh uzra ko'tarildi tug'simon, ona bag'rida yotgan ma'sum go'dak singari*» kabi o'xshatishlar asarda tasvirlanayotgan voqealarni o'quvchilar ko'z oldiga yaqqol keltirishga, lirik qahramon holatini aniqroq tasavvur qilishga yordam beradi. O'quvchilar doston boshidagi *ota nidosi* bilan asar so'nggidagi *asr nidosi* o'rtasida bog'liqlik nimada ekani haqida asar matniga tayanib fikr yuritsalar, dostonning «*Nido*» deb nomlanish sababi to'g'risida o'z qarashlarini aytisalar, ma'qul bo'ladi.

**Qozoqboy YO'LDOSHYEV,
pedagogika fanlari doktori, professor.**

¹ Umumiy o'rta ta'limning davlat ta'lim standarti va o'quv dasturi. Ta'lim taraqqiyoti. T.: Sharq, 1999 yil. 1- maxsus son. 181-b.

Talabalarning fikrlash layoqati va nutqini rivojlantirish usullari

Talaba o'quvchilarning fikrlash layoqatini faollashtirish ta'limning dolzarb muammolaridan biri sanaladi. Chunki bu talabalarning fanlarni o'zlashtirishida muhim ahamiyat kasb etadi. Hozirgi kunda fanlarni o'zlashtirishga talablar o'sib bormoqda. Shu boisdan talabalarning fikrlash layoqati va nutqini rivojlantirishga jiddiy e'tibor berish zaruratga aylanmoqda. Talabalar o'z fikrlash layoqati va nutqini rivojlantirmasdan turib o'z mutaxassisliklariga doir bilimlarni o'zlashtirishi mumkin emas.

Ma'lumki, darslik, qo'llanma, uslubiy ishlanmalar bilan ishlash murakkab jarayondir. Chunki bu ish matnni tushunish va uning mazmunini eslab qolishni taqozo etadi. O'qib chiqilgan matnni muayyan shakl, ko'rinishda tasavvur qilish; materiallarni mazmuniga ko'ra tasnif qilish va tanlash; matnning asosiy mazmunini belgilovchi o'rinlarni ajratish; materiallarni qayta joylashtirish; matnning mantiqiy bog'langan qismlarini qo'shish, reja tuzish kabi usullar matnni puxta o'zlashtirish imkonini beradi.

Mantiqiy fikrlash natijasida material esda qoladi. Mnemonik usullarni qo'llash orqali esa ongli ravishda eslab qolishga erishiladi.¹ Matndagi ma'lumotlarni o'zlashtirishda mazmundagi tayanch nuqtalarni ajratish, rejadan foydalanish, matnni qisqacha qayta so'zlab berish, darslik savollariga javob topish usullari keng qo'llanadi. Ammo matn mazmunini o'zlashtirishning bu usullaridan foydalanishga barcha talabalar ham bir xil darajada erisha olmaydilar.

Bilimlarni mustaqil o'zlashtirishda talabalarning materialni o'qib chiqishi va qayta so'zlab berishi alohida ahamiyat kasb etadi. Lekin ayrim talabalar materialni to'liq o'qib chiqmaydilar. Bu esa ularning past o'zlashtirishiga sabab bo'ladi. Matn mazmunini anglab olish ko'nikmasi rivojlanmagani bois ular materialni so'zma-so'z yodlab olishga urinadilar. Oqibatda, ularning mavzu to'g'risidagi tushunchasi, bilimi yuzaki bo'lib qoladi. Shu boisdan talabalarni o'quv materiallarini o'zlashtirish usullarini egallashga o'rgatish zarur.

Talabalarning mavzuni o'zlashtirish jarayonidagi fikrlashini faollashtirish bo'yicha muayyan usul, tavsiyalar mavjud.

Ushbu maqolada biz shulardan ayrimlarini ko'rib chiqamiz.

Talabalarning o'quv mashg'ulotlari mavzularini chuqur o'zlashtirishiga erishish usullaridan biri **qiyoslash usulidir**. Bu usul talabalarning mantiqiy fikrlashini faollashtiradi, bilim doirasini kengayti-

radi. Qiyoslash fikrlash jarayonida samaradorlikka erishish imkonini beribgina qolmay, u tahliliy natijalarga erishishning ham muhim shartlaridan biridir.² Qiyoslash talabaning aqliy qobiliyatini rivojlantiradi hamda turli buyum va hodisalarga taalluqli umumiy va xususiy jihatlarni topish va ular asosida muayyan xulosalar chiqarishga imkon beradi. Masalan, jarangli va jarangsiz undoshlar bilan boshlanuvchi old qo‘shimchalarni yozish qoidasini o‘zlashtirishda eng samarali usul qarama-qarshi tushunchalarni qiyoslab, ular o‘rnini o‘zgartirishdir.

Qiyoslash asosida mushohada yuritish narsa-predmetlar, voqealar, jarayonlar, qonunlar orasidagi umumiy o‘xshash va o‘ziga xos xususiyatlarni belgilashga imkon berib, talabalarning fikrlash layoqati, o‘zlashtirish qobiliyatini rivojlantirishga samarali ta’sir qiladi. Mushohada yuritishda bu usulga amal qilmagan talabalar ko‘p xatolarga yo‘l qo‘yadilar hamda qiyoslanayotgan obyektlarning mushtarak va o‘ziga xos xususiyatlarini ko‘rsatish uchun yetarli dalil topa olmaydilar.

Ular narsa-hodisalarning asosiy xususiyatlarini ajrata olmagan bo‘is obyektlarning ikkinchi darajali jihatlariga e’tibor qaratadilar, o‘zaro qiyoslamaslik natijasida narsalarning belgi-xususiyatlariga noto‘g‘ri baho beradilar. Bunday hollarda narsa-hodisalar o‘rtasidagi o‘xshash va o‘ziga xos xususiyatlarni aniqlashda mantiqiy izchillik buziladi, bir-biri bilan bog‘liq bo‘lmagan turli xususiyatlarni zo‘rma-zo‘raki solishtirishga urinish yuzaga keladi. Shu boisdan talabalar ko‘pincha narsa-hodisalarning o‘xshash va o‘ziga xos xususiyatlarini emas, balki jiddiy ahamiyatga ega bo‘lmagan xususiyatlar, tushunchalarni topishga berilib ketadilar. Ular ko‘pincha materiallarni solishtirish uchun asos tanlab olishni bilmaydilar. Natijada, obyektlarni ularning nomuhim xususiyatlaridan kelib chiqib qiyoslaydilar. Gap shundaki, materiallardagi o‘xshash va farqli jihatlarni tushunib olishda mushtarak va o‘ziga xos jihatlarni qiyoslash lozim. I.P.Pavlov bunday usul ijobiy ahamiyat kasb etishini ta’kidlaydi.³

O‘xshash materiallarni eslab qolishdagi eng mushkul jihat ular o‘rtasidagi umumiy va o‘ziga xos unsurlarni yodda aniq saqlashning qiynligidan kelib chiqadi. Chunki o‘xshash materiallar ko‘p jihatdan umumiylikka ega bo‘ladi. Bu esa kishini chalkashtiradi. O‘xshash narsa-hodisalarning mana shu jihati ularning har birini aniq eslab qolishga monelik qiladi. Materiallar qiyoslash imkonini bermasa, u maxsus usulda aniqlashtirilishi va farqlab, eslab qolinishi kerak.

Tajribalar shuni ko‘rsatadiki, o‘qituvchi dars mashg‘ulotlarida qiyoslash usulidan foydalanganda, u taqqoslashni soddalashtirish emas, aksincha, qiynlashtirishga intilishi kerak. Agar talabalarga umumiy

o'xshash jihatlarni topish taklif etilsa, ular oldiga tamoman farqli har xil tu-shuncha va hodisalarni tanlab berish vazifasini qo'yish kerak. Bu usul qiyoslanayotgan materialni puxta o'zlashtirish va uzoq eslab qolishni ta'minlaydi.

Mavzuga doir materiallarni puxta o'zlashtirish va eslab qolish uchun oliy o'quv yurtlarida ham ko'rgazmali va tasviriy vositalardan keng foydalaniladi. Bu talabalarning bilim olish layoqatini o'stirishning eng samarali usullaridan biri sanaladi. Rasm, surat, chizma, diagramma, diapozitiv, kino, diafilm kabilar ana shunday vositalar sanaladi. Lekin ko'rgazmali vositalarning o'zigina yuqori o'zlashtirishni ta'minlamaydi. Buning uchun ko'rgazmali vositalarni talabalarning fikrlash, mushohada yuritish omiliga aylantira bilish kerak. Ko'rgazmali vositalar mavzu to'g'risida faol fikr yuritish omiliga aylangan taqdiridagina materialni puxta o'zlashtirishga erishiladi. Bunda o'qituvchining mavzu yuzasidan savollarga tez va aniq javob berishi, tushuntirishi ham muhim rol o'ynaydi. Ko'rgazmali vositalar asosida mavzuni tushuntirish talabalarning faolligi, mantiqiy mushohada yuritishini kuchaytiradi. Ular qiziqishi oshishi natijasida mashg'ulot paytida mavzuga doir qo'shimcha savollar berishadi, topshiriqlarni aniq bajarishadi. Shu asosda narsa-hodisalar o'rtasidagi aloqadorlik, umumiy va o'ziga xos jihatlarni tushunib oladilar. Bilimni mustahkamlashda ko'rgazmali vositalardan foydalanish, obyekt to'g'risida aniq taassurotlarga ega bo'lish imkoniyatini beradi. Qiyoslash usuli obyektlarning o'xshash alomatleri va o'ziga xos xususiyatlari to'g'risidagi tasavvurni oydinlashtiradi. Ko'rgazmali vositalar va qiyoslash usuli qo'llanilganda talabalar mavzuga tegishli zarur materiallarni yaxshi eslab qolishadi. Bu vositalar o'qituvchining mavzuni tushuntirishida ham muhim asosga aylanib, uning mulohazalarini tasdiqlaydi.

Talabalarning fikrlash qobiliyatini kuchaytirishning eng keng tarqalgan yana bir usuli ularni **mustaqil ishlarni bajarishga jalb etishdir**. Pedagogikaga oid tadqiqotlarda ta'kidlanganidek, mohir o'qituvchilar bilimlar o'zlashtirilishining barcha bosqichlarida mustaqil ishlashga katta ahamiyat beradilar. Ular mashg'ulot jarayonida talabalarning mustaqil ishlashi uchun, albatta, vaqt ajratadilar. Mavzu bo'yicha savollarga javob topish maqsadida berilgan mashq, topshiriqlar talabalarning fikrlashini faollashtiradi, ularni narsa-hodisalarni taqqoslashga, mavzuga doir qoida va ta'riflarni bilib olishga undaydi. Mavzu materiallari mazmun-mohiyatini tushungan holda o'zlashtirish talabaning fikrlashini o'stiradi.

O'qitish jarayonida faol fikrlashga erishishda materialni **noixtiyoriy eslab qolish** ham muhim rol o'ynaydi. Shuningdek, faol fikrlashda tala-

ba nutqining qay darajada rivojlangani ham katta ahamiyatga ega. Ayni chogʻda, mavjud vaziyat, sharoit ham fikrlash va nutqni rivojlantirishda hal qiluvchi omil sanaladi.

Mavzuga doir materiallarni puxta oʻzlashtirishda asosiy darslardan tashqari, fakultativ mashgʻulotlar ham alohida rol oʻynaydi. Shuning uchun fakultativ mashgʻulotlar olib borish uchun zarur shart-sharoitlar yaratishga eʼtibor qaratish kerak.⁴

Mavzu boʻyicha bilimlarni oʻzlashtirishda samaradorlikka erishish va fikrlashni rivojlantirishda **muammoli oʻqitish usulidan foydalanish** ham yaxshi natija beradi.

Bu usuldan foydalanilganda talabaning mavzuga doir materiallarni bilib olishga qiziqishi ortib, uning intellektual faolligi oshishiga erishiladi.

Bu esa, oʻz navbatida, talabalarning fikrlash layoqati va nutqi rivojlanishiga samarali taʼsir koʻrsatadi.

Tajriba shuni koʻrsatdiki, talabalarning fikrlashini rivojlantirish va nutqini oʻstirish, oʻqitishda samaradorlikka erishish uchun mashgʻulotlar mavzu yuzasidan topshiriqlar mantiqiy fikrlash asosida bajarilishi uchun moslab tashkil etilishi, yaʼni muammoli vaziyatlar yaratish va material muammoli qayd etish asosida rejalashtirilishi kerak. Chunki muammoli oʻqitish usulidagi dars mashgʻulotlarida mavzu materiallari yuzasidan bayon etilayotgan mulohazalar, savol-javob, turli topshiriqlar talabalar diqqat-eʼtiborini tortadi, ularda faol fikrlashga intilishni kuchaytiradi. Natijada, talabalarning mavzu materiallarini tushungan holda eslab qolishiga erishiladi. Dars mashgʻulotlari muammoli oʻqitish usulida olib borilganida oʻqituvchi mavzu materiallarini toʻliq bayon etmay, muammolar qoʻyadi. Shunda talabalar mavzu materiallarini oʻz bilimi, hayotiy tajribalari asosida oʻzlashtira oladilar va zarur xulosalar chiqarib, mavzuga doir mashq va topshiriqlarni toʻgʻri bajaradilar.

Bashorat MOʻMINOVA,
Toshkent Davlat texnika universiteti katta oʻqituvchisi.

1 В.В.Ващук. Активизация мыслительной деятельности и развития речи учащихся на уроках факультатива по русскому языку в школе // Проблема языка и речи, Мичуринск, 1995.

2 И.В.Дубровина, Б.С.Куроглов. Психологические проблемы повышения качества обучения и воспитания. М., 1984.

3 Ўша асар.

4 А.И.Горбунова. Методы и приемы активизации мыслительной деятельности учащихся // Сов. педагогика, 1966. №3.

Номланишдаги муносабатлар хусусида

Маълумки, ҳар бир сўз борлиқнинг онгдаги инъикосидир. Борлиқнинг, яъни нарса-ҳодисаларнинг онгда акс этган умумлашма образи – муайян ташқи ифода тилшуносликда *белги* деб юритилади. Демак, белги борлиқда муайян шаклда мавжуд бўлади, ўзи ва ўзидан ташқарида бўлган объект ҳақида маълумот беради. У инсон томонидан идрок қилиниб, онгда умумлаштирилади ва тилда номланади. Бу ном билан борлиқ ўртасида узвий алоқадорлик мавжудлигини кўрсатади.

Биз бирор объектга ном бериш учун, аввало, уни кўрамыз ёки тасаввур этамиз. Онгимизда эса унинг тушунчаси, образини яратамиз, шундан сўнггина энг муҳим белгисига кўра унга ном берамиз. Сўзлар орқали номлаш, аташ туфайли ташқи оламдаги нарса ва ҳодисаларни ажратамиз, фарқлаймиз. Предметнинг номланишига асос бўлган белги – бу мотивдир. Мотивланган белгига инсоннинг борлиқ ҳақидаги хулосалари жамланган бўлади. Демак, сезгиларимизга таъсир этган ташқи олам – нарса, воқеа-ҳодисалар онгимизда бўлиб ўтган мураккаб жараён – тажриба ва кузатишларимиз маҳсули сифатида ўз номига эга бўлади.

Номланишдаги бундай муносабат кўплаб тилшунослар томонидан эътироф этилган. Жумладан, Ф.де.Соссюрнинг таъкидлашича, тилнинг белгилик табиати номинацияда намоён бўлади. Белгилаш эса ихтиёрийдир.¹

Тилшунос С.Мўминов мотив ҳақида сўз юритар экан, предметнинг номига асос бўлган энг муҳим, образли характердаги белгинини на мотив деб ҳисоблайди.²

Бинобарин, предметнинг у ёки бу белгисини номлаш ўша предметга нисбатан қандай ёндашишга боғлиқ. Шунингдек, турли миллат белгини номлашда эътиборини тортган хусусиятига кўра, яъни турлича мотив асосида номлайди. Бу белгининг ихтиёрий эканлигини англатади. Масалан, рус тилида *медведь* сўзи этимологик жиҳатдан «*едящий мёд, мёдоед*»³ бўлиб, мёд – *асал*, ведь – *емоқ* сўзлари асосида шакланган ва *асал ейувчи* деган маънони ифодалайди. Руслар бу ҳайвонни номлашда *асал* ейиш хусусиятини асос – мотив қилиб олганлар. Ўзбек тилида эса кўриниш асосида *айиқ* деб аталган. *Айиқ* сўзининг биринчи

қисмидаги ай қўрқинч маъносини ифодалайди. Бу таҳлиллар предметни номлашда унга қайси халқ қандай ёндашишига боғлиқлигини кўрсатади. Баъзан бир тилнинг шеваларида белгилар турлича номланади.⁴

Ҳар қандай шароитда белгининг номланишида сўз ва предмет ўртасида боғлиқлик — алоқадорлик мавжуд бўлади. Масалан, бадиий асарларда воқеалар ривожланган сайин қаҳрамонларни номлашда ўзгаришлар юзага келади. Шароит, вазиятга қараб қаҳрамонларнинг дунёқараши ўзгаради ва жинс тушунчасидаги номлар тур тушунчасидаги номлар билан алмашади, шартли муносабат юзага келиб, объект ўртасидаги боғланиш инсон томонидан индивидуал боғланиш натижасида шартли равишда номланади. Бу ҳолатни Ўткир Ҳошимовнинг «Баҳор қайтмайди» қиссасида яққол кузатиш мумкин.

Анварнинг Алимардон ҳақидаги фикри воқеалар динамикаси натижасида ўзгариб, объект — Алимардонни турлича номлайди:

1. «У бир нафас жим қолди-да, яна Алимардон томонга қаради. — Ҳали билмайсиз... **Жуда ажойиб йигит**»⁵ (11).
2. «**Алимардон** ўшанда ҳам **шайтон** эди...» (13).
3. «**Жуда яхши чалдинг, дўстим! Жуда яхши**» (31).
4. «**Ёлғон айтасан, иблис!**» (33).

Келтирилган мисолларда объект номи субъект томонидан ўзгартирилмоқда ва салбий муносабатлар юзага келмоқда: *жуда ажойиб йигит, дўстим, шайтон, иблис* тарзидаги номланишлар субъектнинг онги воқеалар давомидаги шароит билан бевосита боғлиқлигини кўрсатмоқда.

Воқеалар замирида Алимардоннинг фикри Муқаддамга нисбатан ўзгариб боради ва уни турлича номлайди:

1. «**Муқаддам**, — деб ўйлади Алимардон қиздан кўзини узмай, — Анварнинг куйиб юрганича бор экан» (16).
2. «**Фариштадай экан...**» Алимардон беихтиёр жилмайди (16).
3. «- Сиз **Муқаддамхонсиз-а?** — Алимардон яна нимадир дейиш кераклигини ўйлаб, сўради: — Анвар кетдимиз?» (16).
4. «**Сиз** куйдан ҳам **яхшисиз!..**» (23).
5. «- Мана, мен келдим, **Муқад...**» (83).

Мисоллардан кўриниб турибдики, субъект — Алимардон объект — Муқаддамни ижобий муносабат асосида номлайди. Воқеалар ривожланган сайин номлар ҳам ўзгариб боради. *Муқаддам, фариштадай экан, Муқаддамхонсиз-а, сиз, яхшисиз, Муқад.*

Алимардоннинг дўстига бўлган муносабати кўпинча салбий ҳолатни юзага келтиради. Унга нисбатан менсимаслик, устидан очиқ кулиш ҳолатлари Анварнинг турлича номланишида яққол кўзга ташланади:

1. «**Анвар** ҳам келмабди, **номард!** — пичирлади у ғижиниб» (7).

2. «**Нима бўпти?! Қизлар ҳам мард йигитларни яхши кўради. Ўша латтадан кам жойим борми?!**» (18).

3. «**Анварнинг учи ингичка туфлиси селгиб қолган ҳовлида билинар-билинемас из қолдириб, кўча эшигига етганидан кейин Алимардон шодон табассум билан шивирлади: «Галварс!»**» (29).

4. «- **Майли, бораман, ўша қўймижоз акангизнинг тўйига...**» (83).

Муқаддам Анвар билан муомала жараёнларида аввало унга ижобий муносабатда бўлади, кейинчалик уни бошқача номлайди:

1. «**Ушланг, Анвар ака**» (12).

2. «**Ўзимнинг Анвар акам яхши!**» (19).

3. «**Анвар бўшанг экан, латта экан!**» (19).

Муқаддам билан Анварнинг муносабатларидаги ўзгариш, яъни воқеалар ривожини туфайли субъект объектни *Анвар ака, Анвар акам, Анвар бўшанг, латта* тарзида номламоқда.

Асар бошида Муқаддам Алимардонга нисбатан салбий муносабатда бўлади. Муносабати ўзгаргач эса ижобий номлаш юзага келади. Алимардоннинг юзсизлиги Муқаддамнинг уни яна салбий номлашига сабаб бўлади.

1. «- **Алимардон билан бирга ўсганмисизлар?** — сўради Муқаддам» (13).

2. «**Алимардоннинг юзига тарсаки туширди. — Уятсиз!**» (17).

3. «**Муқаддам беихтиёр жилмайди: Ўзи чалапти**» (22).

4. «- **Яхшимас, нима кераги бор, Алимардон ака... деди бўғиқ овозда**» (24).

5. «**Ўзимнинг Мардон акамни ҳеч кимга алишмайман!**» (40).

6. «**Зум ўтмай Муқаддамнинг товуши эшитилди: — Мардон ака**» (54).

7. «**Аданг ишдан келмабдилар, — деди Муқаддам худди тушунадигандай Шавкатга қараб**» (78).

8. «**Қоч, виждонсиз! Йўқол, ифлос! Ювуқсиз!** — деди Муқаддам чинқириб» (80).

Юқорида келтирилган мисолларда объект номи субъект томонидан ўзгартирилмоқда ва ижобийдан салбий муносабатларга ўтишдаги номланиш кузатилмоқда: *Алимардон, уятсиз, ўзи, Алимардон ака, Мардон акам, Мардон ака, аданг, виждонсиз, ифлос, ювуқсиз* каби. Бу кўринишдаги номланишлар субъектнинг онги, дунёқараши ва ҳаёти билан боғлиқ тарзда ўзгариб боради.

Демак, номланишдаги муносабатлар ўзгаради ва алоқадорлик сақланиб қолади. Объект ва субъект ўртасида алоқадорлик мавжуд экан,

номланиш вужудга келади, яъни сабаб натижани келтириб чиқаради. Сабаб – Муқаддамга нисбатан Алимардон салбий муносабатда бўлиши, уни менсимаслиги, паст назар билан қараши ва хиёнат қилиши, натижа эса турлича номланишидир. Объектга нисбатан муносабатнинг ўзгариши, субъект томонидан баҳо берилиши янги номланишни вужудга келтирмоқда.

Она тили дарсларида номланишдаги муносабатлар юзасидан адабиёт дарслигидаги асар қаҳрамонларидан мисоллар келтириб таҳлил этиш ўқувчи ва талабанинг бу борадаги фикрларини тўлдиради, асар қаҳрамонларининг номланишидаги ўзгаришларни эслаб қолишига ёрдам беради. Шунингдек, талаба ҳамда ўқувчилар она тили ва адабиёт фанидаги боғлиқликларни ҳис этадилар, бевосита кузата бошлайдилар.

Музаффар АЛИҚУЛОВ,

НамДУ ўқитувчиси.

Умида НОРМАТОВА,

филология факультети 4-курс талабаси.

¹ Ф.Соссюр. Труды по языкознанию. М.: Прогресс, 1977. С. 60-100.

² С.М.Муминов. Роль мотивации окказиольно-речевых номинациях. Автореферат канд.дис.филолог.наук. Т., 1990. С. 7.

³ Н.М.Шанский и др. Краткий этимологический словарь русского языка. М.: Просвещение, 1975. С. 260.

⁴ С.Усмонов. Умумий тилшунослик. Т., 1972. 129-130-б.

⁵ Ў.Ҳошимов. Баҳор қайтмайди. Т., 1978 (Бундан кейинги қавс ичидаги рақамлар шу китобнинг саҳифаларини билдиради).

Лингвистик пресуппозиция прагматик муаммо сифатида

Пресуппозиция тил бирлигининг нутқий вазият ҳамда нутқ эгаларининг тил кўникмалари билан боғлиқ тарзда акс эттирган прагматик хусусияти бўлиб, моҳиятан гап қурилиши асосида ётувчи яширин ҳукмнинг ташқи ишорага асосланувчи кўринишини англатади. Бундай ташқи ишора тилда моддий ифодачисига эга бўлганда пресуппозиция лингвистик хусусият касб этади. Бу жиҳатдан қараганда, лингвистик пресуппозициянинг гапда лисоний воситалар ишораси асосида яширин ифодаланувчи ахборот тарзида баҳоланиши асослидир.

Кейинги йилларда тил сатҳи birlikларининг прагматик хусусиятлари юзасидан олиб борилаётган тадқиқотлар натижасида пресуппозиция ҳодисасини ўрганишга эътибор янада кучайди. Бу ҳодиса тилшуносликда «ҳукмнинг табиий асоси»¹, «сўзловчиларнинг умумий би-

лиш фонди», «уларнинг олдиндан келишуви»², «олдиндан маълум билимлар жами»³ сифатида талқин этилмоқда.

Пресуппозиция гапнинг яширин ифодаланувчи семантик узви ҳисобланади. У гапнинг ички структураси орқали англашилади ва нутқ эгаларининг тил кўникмалари, уларнинг нутқ объекти ҳақидаги умумий билимлари асосида тушунарли бўлади. Пресуппозициянинг яширин ифодаланиш хусусияти унинг гап ташқи структураси орқали очиқ ифодаланувчи пропозиция билан қоришиб кетмаслигига имконият яратди.

Айрим тилшунослар пресуппозициянинг эксплицит ифодаси мавжуд, деган фикрдалар. Тилшунос Г.Д.Архипкинанинг фикрича, гап структураси ва унинг шаклига бутунлай мувофиқ келмайдиган пресуппозициянинг ўзи йўқ. Пресуппозиция гапнинг ташқи структурасида имплицит ва эксплицит ифодасига эга бўлади.⁴ Тилшунос И.В.Самойлова ҳам бу фикрни қўллаб-қувватлайди. Унинг таъкидлашича, нутқий гапда пресуппозиция нафақат имплицит тарзда ифодаланади, балки пропозициянинг шаклига ишора қилишда ҳамда гап шаклланишида қўшимча семантик ишораларни қўллашда эксплицит ифодасига ҳам эга бўлади.⁵ Тилшунос Хоанг Фе эса пресуппозицияни ифоданинг имплицит мазмунига тенглаштиришни инкор этади.⁶ Яъни, тилшунослар бу масалада ҳар доим ҳам ҳамфикр эмаслар.

Пресуппозиция барча тилларда кузатилувчи ҳодисадир. У ҳар бир тилда шу тилнинг ички имконияти, ифода воситаларининг ўзига хос хусусияти асосида белгиланади. Бу ҳолат пресуппозициянинг ифодаланиши масаласига турли ёндашувни юзага келтириши табиий. Бироқ тан олиш жоизки, пресуппозиция гапнинг ташқи структурасида моддий кўринишини тўлиқ намойиш қилмайди. Аммо унинг ташқи сигналлари — ишора воситалари, табиийки, синтактик структурадан ўрин олади. Бу жиҳатдан қараганда, пресуппозициянинг эксплицит ифодаси хусусида эмас, унга ишора қилувчи тил бирлигининг эксплицит ифодаси хусусида фикр юритиш ўринли бўлади. Бу тил бирлиги пресуппозицияга ишора қилса-да, унинг синтактик структурасини қамраб ололмайди.

Яна бир жиҳат шундаки, пресуппозиция нутқда турли даражадаги синтактик қурилмалар орқали шаклланади. Ўз навбатида, бундай қурилма пропозицияни ҳам акс эттиради. Аммо пресуппозиция орқали англашилувчи ахборот пропозицияга зид тарзда синтактик қурилма ташқи структурасига тўла мос келмайди. Бу ҳолат унинг яширин ифодаланиши хусусида фикр юритишга асос бўлади.

Бугунги кунда тилшунослиқда пресуппозиция хусусида жуда кўп

маълумотлар тўпланган. Пресуппозиция семантик, прагматик, кенг, тор, лингвистик пресуппозиция, экзистенционал, синтагматик, коннотатив, коммуникатив, логик, лексик, лексик бўлмаган, ноэкзистенционал, якка, умумий, универсал каби турларга ҳам бўлиб ўрганилди. Бу ҳодисани ўрганиш билан боғлиқ амалга оширилган ишларнинг таҳлили асосида пресуппозицияга хос қуйидаги энг умумий белгиларни ажратиш мумкин бўлади:

1. Пресуппозицияда нутқ иштирокчиларига олдиндан маълум воқелик ифодаси ўз аксини топади. Масалан: ...*Чанг босган эски дўппидан бошқа ҳеч нима йўқ* (Ойбек).

Ушбу гапдан «*Чанг босган эски дўппи бор*» пресуппозицияси англашилади. Бу ахборот нутқ иштирокчиларига олдиндан маълум бўлган воқеликни акс эттиради.

2. Пресуппозиция аксарият ҳолларда нутқий тежамлилик оқибатида намоён бўлади: *Эркаклардан кўра хотинлар кўпроқ йиғилди* (Ў.Ҳошимов.)

Ушбу гапда «*Эркаклар кўп йиғилмади*», «*Хотинлар кўпроқ йиғилди*» ахборотлари ифодаланган. Пресуппозиция ҳисобига мураккаб мазмун содда шаклда ифода этилиб, нутқий тежамлиликка эришилган.

3. Пресуппозиция гапнинг ташқи структурасида бевосита акс этмайди, унинг ички структураси орқали яширин англашилади. Масалан: *Аёлимиз билан лойимиз бир ердан олинган!* (Т.Мурод.)

Ушбу гапдан «*Аёлимизнинг лойи бир ердан олинган!*», «*Лойим бир ердан олинган!*» ахборотлари англашилади. Биринчи ахборот пресуппозиция орқали ифодаланган бўлиб, гап ташқи структурасида очиқ акс этмаган.

4. Пресуппозиция асосий ҳолларда гапнинг ташқи структурасига мос ҳолатда очиқ ифодаланган пропозицияга семантик жиҳатдан зидланади: *Анави Мадиев дегичи керосиндан бошқа нарсани ичади* (Т.Мурод.)

Ушбу гапда «*Анави Мадиев дегичи керосин ичмайди*» пресуппозицияси ифодаланган. Бу ахборот гап кесими орқали ифодаланган «*Анави Мадиев дегичи бошқа нарсани ичади*» ахборотига семантик жиҳатдан зид.

5. Пресуппозиция гапда эксплицит ифодасини топган ташқи сигналларига — ишора воситаларига эга бўлади. Масалан: *Ҳазаб билан газетани ... ёқди!* (Т.Мурод.)

Ушбу гапда «*Ҳазабланди*» пресуппозицияси ифодаланган бўлиб, унга билан кўмакчиси ишора қилган.

Мисоллар таҳлилидан маълум бўладики, лингвистик пресуппози-

ция сўзловчи ва тингловчиларнинг умумий билими, тил кўникмаси асосида шаклланивчи тил ҳодисаси бўлиб, гапда яширин ифодасига эга бўлади.

Маълумки, лингвистик пресуппозицияни ўрганишда асосий эътибор уни юзага чиқарувчи тил воситаларига қаратилади. Ҳар бир тилнинг лингвистик пресуппозицияга ишора қилувчи ўз ташқи сигналлари мавжуд.

Ўзбек тилида ҳам содда синтактик шакл орқали мураккаб мазмунни ифодалашда ёрдамга келувчи пресуппозиция сигналлари хилма-хил. Бундай лисоний воситалар муайян нутқ вазиятида пресуппозицияга ишора қилиб, содда гапнинг мазмуний тузилишини мураккаб-лаштиради. Ҳар бир лисоний восита ўзига хос шаклий тузилишдаги гапларни ҳосил қилишда иштирок этса-да, яширин тарзда кўшимча ахборотни ифодалашни жиҳатидан умумийликка эга бўлади. Бу лисоний воситаларга хос яна бир умумий белги шундаки, улар кўпинча зидлик, қиёс муносабатларини ҳосил қилади.

Пресуппозициянинг шаклланишида ҳар бир воситанинг лисоний табиати муҳим ўрин тутди. Масалан, *қараганда* кўмакчиси *қиёс*, *солиштириш* грамматик маъносини ҳосил қилганда гап кесими билан боғлиқ ҳолатда шаклланивчи пресуппозицияларга ишора қилади. Масалан, «...*Бобосини аввалгига қараганда ҳам кўпроқ яхши кўради* (Т. Мурод.) гапида пресуппозиция орқали «*Бобосини аввал ҳам яхши кўради*» ахборот ифодаланган. Бу ахборот гап мазмуний тузилишининг яширин узви сифатида юзага чиқади.

Лингвистик пресуппозиция асосан тилда амал қилувчи тежаш таъмоили асосида юзага чиқади. Тежамлилик ўзига хос хусусиятларга эга бўлиб, муайян тил бирлигининг вазифаси бошқа бир birlikка юклатилади. Нутқда синтактик қурилма таркибидан тушириб қолдирилган гап узвининг вазифасини шу қурилмадаги бошқа birlik зиммасига юклатиш асосида шаклий ихчамликка эришиш лингвистик пресуппозиция ёрдамида амалга оширилади. Лингвистик пресуппозиция ҳисобига муайян мазмунни ифодалашга хосланмаган синтактик шакл унинг ифодачисига — *ташқи сигналига* айланади. Бироқ лингвистик пресуппозиция орқали ифодаланган пропозиция гапда бевосита акс этмайди, балки муайян лисоний birlikнинг ишораси асосида яширин тарзда ифодалангани ҳамда нутқ эгалари томонидан ҳеч қандай қийинчиликсиз тўғри тушунилади.

Демак, пресуппозиция нутқда реаллашувчи ҳодиса, унинг тўғри тушунилишида нолисоний омиллар — нутқий вазият, контекст, сўзловчи ва тингловчига олдиндан маълум бўлган умумий билимлар ҳамда

нутқ эгаларининг тил кўникмалари ёрдамга келади. Бу нолисоний омиллар синтактик структурада акс этмаган, яширин ифодаланиш белгисига эга бўлган пресуппозициянинг осон тушунилишига ёрдам беради.

**Зойдулла БУРҲОНОВ,
ТВДПИ ўқитувчиси.**

1 Семиотика ва информатика. Вып.8. М., 1977. С. 40-46.

2 Н.Д.Арутюнова. Понятие пресуппозиции в лингвистике // Известие АН СССР. Серия лит. и яз. 1973. Т. 32. Вып. №1. 85-б.

3 В.Гак. Теоретическая грамматика французского языка. Синтаксис. М., 1981. С. 14.

4 Г.Д.Архипкина. К вопросу об использовании пресуппозиций в семасиологическом анализе // Грамматика и семантика предложения: Лингвистические исследования. М., 1984. С. 4-5.

5 И.В.Самойлова. Смысл высказывания как совокупность пропозиционального и пресуппозиционального значений / Формальный и содержательный аспекты предложения в германских языках: Межвуз. сб. науч. тр. Горький. 1988. С. 49.

6 Фе.Хоанг. Семантика высказывания // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. ХУ1. М., 1985. С. 310.

2006 йил – Ҳомийлар ва шифокорлар йили Афоризмлар

Афтидан, врачларнинг бутун мўъжизалари уларнинг беморга нисбатан диққат-эътиборларининг кучлилигидадир. Ана шу куч туфайли шоирлар табиатга жон бахш этишса, врачлар беморларни оёққа турғизишади.

М.М. Пришвин

* * *

Ўз беморини даволашга киришган шифокор бу ишни назокат ва очиқ чехра билан беморга хуш келадиган тарзда амалга ошириши керак. Бадқовоқ шифокор ўз касбида ҳеч қачон барака топмайди.

М. Монтень

* * *

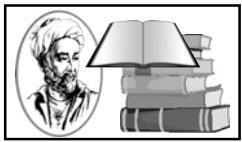
Врачнинг очиқ чехраси беморнинг соғая бошлаши демакдир.

Ф. Рохас

* * *

Қалбни даволамай туриб, танани даволаб бўлмайди.

Сукрот

Мафқуравий синтезнинг гўзал намунаси

Бадий ижоднинг ўз талаблари, фавқулдда кашфиётлари борки, улар ҳақиқий истеъдод эгаларини доимий изланишларга ундайди. Адабий-бадий синтез ана шундай изланишлар маҳсули сифатида юзага келади. Бадий синтезнинг турлари кўп. Улар ичида мафқуравий синтез алоҳида ўрин тутаяди.

Ижодкорлар мафқуравий синтезга жамият ҳаётида рўй берган ижтимоий-сиёсий ўзгаришлар даврида янгидан юзага келган мафқуравий ҳукмронлиги зўравонлик даражасида амалга оширилган пайтларда кўпроқ мурожаат қиладилар. Мана шундай ҳолларда ижодкорлар турли мафқураларни ўзаро бир-бирига уйғунлаштириш, сингдириш - синтезлаш орқали зоҳиран давр талабларига ҳозиржавобликни ифодаласалар, ботинан ўзларининг идеал ғояларини рамзий йўл билан ифодалашга интиладилар. Абдурауф Фитратнинг «Қиёмат» ҳикояси (1923) эндигина шаклланиб келаётган ўзбек реалистик ҳикоячилигида мафқуравий синтезнинг дадил қўлланиши билан алоҳида диққатга сазовордир.

XX асрнинг 20-йиллари халқ онгини ўзгартириш, кишилар онгини диний «сарқит»лардан тозалаш ва худосизлар жамиятини барпо этиш йўлидаги шафқатсиз кураш олиб бориш сиёсати билан тарих саҳифаларини қонли доғлар билан «безаган»лиги ҳеч кимга сир эмас. Ана шу сиёсатнинг таъсири туфайли Абдурауф Фитратнинг «Қиёмат» ҳикояси яқин вақтларгача даҳрийлик ғояларини олға сурувчи асар сифатида бир ёқлама баҳоланиб келинди. Бироқ илмий адабиётда ушбу ҳикоянинг синтез ҳодисасига асосланганлиги, унда ижодкорни ларзага солган мудҳиш тарихий воқеалар рамзий ишоралар орқали ифодаланганлиги ҳақида асосли фикрлар айтилмади. Ҳолбуки, ушбу ҳикоя ҳақида XX асрнинг 60-йилларидан сўнг жуда кўплаб мақола ва тадқиқотлар амалга оширилган эди.¹

Тўғри, ушбу тадқиқот ва мақолаларда ҳикоя батафсил таҳлил қилинган. Уларнинг барчасида диний тасаввурларни ҳажв этиш, ижтимоий тенгсизлик, адолатсизликни қоралаш ғояси етакчи ўрин олган. Бироқ бирорта ҳам тадқиқотчи ҳикоянинг бадий синтез асосига қурилганлиги, унда примат (ҳукмрон) ғоя нимадан иборат ва бу ғоя қандай

рамзий ишоралар орқали ифодаланганлиги ҳақида фикр билдирмаган. Ушбу ҳолат бизни мазкур мақолани ёзишга ундади.

Л.Климович ҳикоя ҳақида фикр юритиб, асар ислом динининг жаннат ва дўзах ҳақидаги қарашларини шафқатсиз танқид қилишга бағишланганлиги, унда ўзбек зиёлилари онгида рўй берган ўзгаришлар акс этганлигини ифтихор билан қайд этади.² Ҳақиқатан ҳам, ҳикоя ғояси, олим айтганидек, атеистик руҳни акс эттирармикан?

Ҳикоя ҳақида тадқиқот олиб борган ўзбек адабиётшуноси Г.Раҳимова эса биз учун ниҳоятда қимматли бўлган бир нечта фикрга ишора қилиб ўтадики, бу фикрлар эндигина амалга ошмоқда. У шундай ёзади: «Эҳтимол, адиб зоҳиран «дахрий» воситалар орқали ботинан бутунлай бошқа ғоядаги дурдоналарни майдонга келтиргандир. Балки, уларда муаллифнинг умрининг сўнгги йилларидаги айтолмай кетган фикр-мулоҳазалари мужассамланиб яширингандир».³ Ҳикоянинг рамзий мазмунига чуқурроқ кириб борилса, Г.Раҳимованинг қарашларида жон бордек. Чунки асарда хасталаниб ётган Рўзиқул кўкнори (Почамир)-нинг туши воситасида реал ҳаёт билан у дунё ва жаннат, дўзах ҳақидаги тасаввурлар синтез қилиб юборилган. Бунинг сабаби эса ҳукмрон қонхўр тузум мафкураси билан Туркистон халқлари учун «қийёмат»га айланиб қолган реал воқелик ўртасидаги зиддият фақат рамзий ишоралар орқалигина акс эттирилиши мумкин эди, холос.

Маълумки, асрлар мобайнида халқ онгида мустаҳкамланиб қолган диний тасаввурларни шафқатсиз йўқ қилишга бел боғлаган мафкура атеистик сиёсатни амалга оширишга киришади. Бу сиёсатнинг кучи шу даражада даҳшатли тус оладики, маҳаллий халқ вакиллари, айниқса, зиёлилар ботинан Аллоҳдан минг мартаб кечиримлар сўрагани ҳолда зоҳиран ўзларини «дахрий» деб жар солишга мажбур эдилар. Шундай бир пайтда Абдурауф Фитратдек мадраса таълимини кўрган, Бухоройи шарифдек ислом марказида туғилиб ўсган етук инсон му-сулмон олами муқаддас деб билган диний қараш ҳамда тушунчаларни масхаралашига ишониш қийин. Аммо, ҳикоя ёзилган ва унинг қаҳрамони Рўзиқул кўкнори у дунёдаги барча талбирларда шаккоклик қилиб, ўз сўзини ўтказиб юрибди. Бунга нима дейиш керак?

Бизнингча, бу нарса мафкура ва синтезнинг бош талабларидан бири. Бундай синтезда ҳукмрон сиёсат талабларига жавоб берадиган барча жиҳат ва масалалар ёрқин бўртиб туради. Ижодкорнинг қарашлари, ғоявий позицияси эса рамзий ишоралар ортига яширинган ҳолда ифодаланади. Абдурауф Фитрат зўравонлик ҳукмрон бўлган жамият, унинг тартиботлари устидан кулиш, қадриятларнинг топталиши, миллий урф-одатларнинг ерга урилиши кабилар устидан заҳарханда қилиш мақса-

дида «қиёмат» ҳақидаги диний мифологияни тасвир объекти сифатида танлаб олади. Бунда қиёмат - Октябрь тўнтаришига ишора бўлса, Туркистондаги очарчиликларда халқнинг озиқ-овқат учун навбатга туриши, қиёмат кунида ягона тарозини кутиб «очират» туришига ишора қилиб олинган. Кишиларнинг яланғоч ҳолати эса ўриснинг ҳаммомига ўхшатилса, Мункар-Накирнинг сўроқ қилишга ҳуқуқи борлигини тасдиқловчи «мандат»нинг эслатилиши ҳам реал воқеликда рўй бераётган алғов-далғовларга қиёсланган. Муҳими шундаки, Фитрат ушбу инқилоб туфайли кўплаб қон тўкилишини оқлай олмаган. Унинг барчанинг савоб ва гуноҳларини тортиш учун атиги битта тарозу қўйилганлигидан норозилиги, бундай инқилоблар халқни сарсон-саргардон қилишга олиб келиши ҳақидаги қарашлари Рўзиқулнинг қуйидаги кесатиқли сўзларида ўз ифодасини топган: *«Бу қандай тартибсизлик? Шунча одамнинг «амал»ини тортмоқ учун биттагина тарози нима бўлади. Ўн-ўн бешта тарози йўқми экан? Шунча буюк ишни бошлар эканлар, бурунроқ тайёргарлик кўрганда, бўлмасми эди? Буни қилмаганда ҳам, бир тартибот ўрнатиш керак эди»*.⁴

Ҳикояда рамзий қиёмат кунининг, унда қилинадиган барча ишларнинг мукамал тасвирланиши адибнинг диний амаллардан яхши хабардор эканлигидан далolat беради. Фитрат Шарку Фарбни, ислом дунёсининг сир-синаотларини пухта ўзлаштирган инсон эди. Бинобарин, унинг ислом тартиботларига масхараомуз фикр юритиши ва очиқдан-очиқ шаккоклик қилишига ишониш қийин. Шу сабабли у жаҳолат қиличи чақнаб турган пайтда юзага келган янги, коммунистик мафкура устидан кулиш, ўзининг норозилигини англатиш мақсадида бадий синтезнинг энг мураккаб шакли - мафкуравий синтезга мурожаат қилиб, гўзал асар яратдики, унинг асл моҳиятини ўз замонаси у ёқда турсин, ҳаттоки ҳозир ҳам кўпчилик тўғри талқин қила олмай адибни «дахрийлик»да айблаши мумкин. Ҳикоя мафкуравий синтез асосида яратилганлигини эса эндигина айтмоқдамиз.

Мана шу мисолнинг ўзи кўрсатиб турибдики, Абдурауф Фитрат бениҳоя катта истеъдод эгаси бўлган. Унинг бадий ижоди илмий асарлари каби умрбоқийликка мансуб. Бунинг учун эса Фитратнинг асарлари моҳиятини тўғри англаш, синчковлик билан ўрганиш талаб этилади. «Қиёмат»да ҳукмрон ғоя рамзийлик қобигида яширин ифодаланган, сохта ва юзаки ғоя эса очиқ берилган. Адабий-бадий синтезнинг бундай табиати жаҳон адабиётида азалдан мавжуд бўлиб, Фитратнинг «Қиёмат» ҳикояси ана шуларнинг гўзал намунаси бўлишга арзийди.

Гулчеҳра ИМОМОВА,
филология фанлари номзоди.

¹ Л.Климович. «День страшного суда» Абдурауфа Фитрата // Наследство и современность. М.: Советский писатель, 1971. С. 124-136. Н.Владимирова. Развитие жанра рассказа в узбекской литературе. Автореф.дис. д-ра филол. наук. Т., 1980; Г.Раҳимова. Фитратнинг «Шайтоннинг тангрига исёни» асари хусусида // Адабий мерос, 1990. 4-сон; Диний тасаввурлар бадиий тасвирида // Адабий мерос, 1991. 1-сон. 55-60-б.

² Л.Б.Климович. Ўша манба. 124-125-б.

³ Г.Раҳимова. Диний тасаввурлар бадиий тасвирида // Адабий мерос, 1991. 1-сон. 60-б.

⁴ А.Фитрат. Танланган асарлар. 1-жилд. Т.: Маънавият, 2000. 173-б.

Пиримкул Қодиров қиссаларининг услубий хусусиятлари

Маълумки, услуб ёзувчининг ўз даври воқеа-ҳодисаларига фаол муносабати маҳсули бўлиб, унинг бетакрорлигини, бошқа ёзувчилардан фарқини кўрсатувчи муҳим омиллардандир. Ёзувчининг истеъдоди унинг услубида кўзга кўринади. Ижодкор ўз услуби, ўз қаҳрамони билангина адабиёт хазинасига ҳисса қўшади.

Ушбу мақолада таниқли ёзувчи Пиримкул Қодировнинг “Қадрим”, “Эрк” қиссалари услубий хусусиятлари ҳақида сўз юритамиз. Адиб ҳар иккала қиссада ҳам давр руҳини катта маҳорат билан очишга ҳаракат қилган. Унинг “Эрк” қиссасида Тошкент метрополитени қурилиши ҳақида сўз борса, “Қадрим”да эса газ конларидан бирида қайнаган меҳнат жараёни манзаралари акс эттирилган.

“Қадрим” қиссасининг бош қаҳрамонларидан бири Искандар ўзбекка хос тортинчоқ йигит.

Мен илгари "отанга тортибсан" деган сўзларни кўп эшитардим. Ўз вақтида менга бу жуда ёқар эди. Чунки отам ҳеч ким билан сан-манга бормаган, кетмон чопишми, ўроқ ўришми, мол боқишми, юк ташишми, нима иш бўлса қилиб кетаверадиган заҳматкаш одам эди. Ўзи ҳам беозор, мўмин болаларни яхши кўрар эди.

“Фалончининг ўғли жуда қобил бўлибди-да, куни билан тинмайди, гап қайтаришини билмайди, ўздан катта нима иш буюрса қилади” деверса, менинг ҳам шундай бўлгим келаверарди¹, — деб эслайди қаҳрамон.

Ўша мўмин-қобил Искандар Зулайҳога бўлган севгиси туфайли ўқишга киради. Шунда ҳам бу содда ўзбек йигити отасининг гапи билан ошпазлик ўқишини танлайди. Бу билан у ўзини бир қадар оқламоқчи бўлади. Жамиятда не-не ишлар бўлаётган бир пайтда Искандарнинг ошпазликни ўргангани Зулайҳога бир қадар эриш туюлади. Бунинг

фаҳмлаган Искандар чўлга, газ кони қидирилаётган жойга ишга юборишларини сўрайди.

Ёзувчи услубига хос хусусиятлардан бири шундаки, у турли касбадаги кишиларни турмушнинг ниҳоятда зиддиятли, мураккаб жараёнлар гирдобидан олиб ўтишдан ҳайиқмайди.

“Қадрим”га қараганда “Эрк” қиссасида, айниқса, бу яққол кўринади. Мазкур асар кучли туйғулар, ўткир ғоялар тўлқини билан мавжланиб, қалблардаги шиддатни авж олдирди. Аниқроғи, “Эрк”да тинимсиз изланишлар, курашлар билан нафас олаётган замондошларимизни учратамиз, уларнинг қувонч ва муваффақиятларига шерик бўламиз. Айниқса, Максимич билан Розия ўртасидаги олишувлар, ўз мақсади йўлида тортишувларни кўрганимизда ёзувчи услубининг ўзига хос томони, яъни воқеаларни четдан туриб ҳикоя қилишининг гувоҳи бўламиз.

- *Менга қолса, кўчаларни ҳам тезроқ созлар эдим, метрони ҳам тўхтовсиз қураверар эдим.*

- *Йўқ, Розия, сиз аввал муаммони тушунинг. Гап шундаки, кўчалар чинакам созланиб, транспортнинг тезлиги оширилса, эҳтимол, метронинг ҳождати бўлмас?*

- *Мен бунга ишонмайман, Илларион Максимович.*

- *Нега энди? — Максимич Розиянинг юзига тикилиб қаради. Унга яна Розиянинг гапидан кўра ўзи мароқлироқ туюла бошлади.*

Розия кимдандир эшитган далилини яхшироқ эслаш учун бир лаҳза тўхтаб олди, сўнг Алтомиш, Гўрўғли тўғрисида гапириб кетди.

- *Булар шундай улкан паҳлавонлар бўлганки, уларни жўн отлар кўтариб юролмаганлар. Уларга фақат Бойчибор, Фирот деган зўр тулпорларнинг кучи етган.*

- *Тушундим. Демак, Тошкент ҳозир ўшаларга ўхшаган паҳлавонга айланган, уни энди фақат метро деган тулпор кўтариб юра олади, демоқчисиз?*

Шу тариқа суҳбатдоши онгига фикрларини янада аниқроқ етказиш учун муаллиф қаҳрамони сўзларини ривоятлар билан бойитади, устамонлик билан халқ ривоятларини ўз асарига сингдиради.

“Эрк”да икки омил — ҳаётийлик ва бадийийлик бир-бирига моҳирона уйғунлаштириб юборилгани туфайли қаҳрамонлар кечинмалари қалбларни тўлқинлантиради. Асар қаҳрамонлари гоҳида инсоний саховати билан дилларни хушнуд этса, гоҳида ғайритабiiй ҳаракатлари билан кўнгилни ғаш қилади.

«Эрк» қиссаси қаҳрамонларидан бири Сатторнинг шахсияти, фаолиятидан келиб чиқадиган мураккаб мулоҳазалар моҳиятини англаш осон эмас:

- Эҳтиёт бўлинг, бу йил дарёда сув кўп! — деди. Шу билан у ўзининг Сатторга маҳрам эканини ва эрини тергашга ҳам ҳаққи борлигини айтгандай бўлди.

Агар Ойшанинг ўрнида Розия бўлганда, Сатторга унинг ўгирилиб қаргани ҳам, тергагани ҳам бениҳоя ёқар эди. Бироқ Ойшанинг маҳрамлиги Сатторнинг гашини келтирди. У хотинига жавоб бермай сувга қайтиб тушди.

Саттор ўзида Ойшахонга нисбатан соф муҳаббат туйғуси ҳеч қачон бўлмаганлигини яна оғриниб ҳис қилди.⁶

Асардаги икки севишган қалб Саттор билан Розия бахтли бўла олмайдилар.

Ушбу асарда ёзувчи ҳамма ҳам муҳаббатига эриша олмаслиги, ҳаётда бу каби воқеалар бўлиб туриши мумкинлигини ифодалайди.

Адиб услубининг яна бир ажойиб фазилати шундаки, у қиссаларида халқ мақолию ибораларидан унумли фойдаланган. Масалан, “Қадрим”да “Қорнимга йиғламайман, қадримга йиғлайман”, “Ҳар ким суйган ошини ичади”; “Эрк” қиссида эса “Сулув сулув эмас, суйган сулув”, “Хом сут эмган банда” каби мақолларни ўз ўрнида қўллаганлигининг гувоҳи бўламыз.

Хулоса қилиб айтганда, Пиримқул Қодиров ўз асарларида хилма-хил бадий типлар, ҳаётий образлар, мураккаб характерлар яратиб, услубнинг беқиёс қудратини намоён қилган. Шу боис адиб яратган ҳар бир роман, ҳар бир қисса китобхонлар томонидан юксак баҳоланади.

**Санобар ОЛТИБОЕВА,
ЎзМУ аспиранти.**

1 Пиримқул Қодиров. Танланган асарлар. 3 жилдлик. Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1978. 392-б.

2 Пиримқул Қодиров. Қора кўзлар. Эрк. Т., 1978. 359-б.

3 Ўша асар. 327-б.

Ижод жараёнида илҳомнинг ўрни

Маълумки, ижод жараёни мураккаб ва кўп қиррали бўлиб, унда ижодкор руҳининг турли йўналишдаги фаолияти - тасаввур, ҳиссиёт ва ақл бир вақтнинг ўзида барабар иштирок этиб, бир-бирларини тўлдирди. Бунда тасаввур ёзилаётган асарга материал берса, ҳиссиёт ана шу материални ҳаракатга келтиради, ақл эса ҳаракатнинг мантиқийлиги ва йўналиш устидан назорат қилади.

Ижод жараёнининг энг муҳим хусусияти шундаки, унда адиб ёки шоир руҳияти қаттиқ таъсирланган бўлади. Шу боис у ўз ишига шу даражада берилиб кетадики, натижада кўп ҳолларда кимга нима дегани, қандай хатти-ҳаракат қилганлигини билмай, ҳатто баъзан ўзи яратётган характерлар ролига кириши, уларнинг нутқларига оид гап-сўзларни айтиб юриши ҳам мумкин. Чунки унинг фикри-ёдини тасаввурида чақнаган образни тўлалигича тасвирлаш чулғаб олади. Шу маънода ижод жараёни ижодкор учун азоб ва қийноққа тўла онлардир.

Ушбу мақолада ижод жараёнида илҳом ва унинг турлари ҳақида фикр юритамиз. Ижод жараёни икки хил тарзда кечади. Биринчиси - адиб ёки шоир ижод онларида тўла маънода ҳушёр, ҳар бир сўзни онгли ва ақл назоратида қўллайди, ҳар бир детал, вазият ва ҳолат асарнинг умумий ғоясини рўёбга чиқаришга хизмат қиладиган ҳолатда кечади.

Бунда ижодкор бир вақтнинг ўзида ҳам фикрлайди, ҳам ундаги воқеалар ёки кечинмалар оқимини бошқаради. Улуғ рус шоири А.С.Пушкин «Борис Годунов» трагедияси устида ишлар экан, ана шу жараёндаги ўз ҳолати ҳақида: «Мен ёзаман ва фикрлайман. Кўпгина саҳналар фақат фикрлашни талаб этади. Илҳом билан ёзиладиган саҳнага қачон етиб боришимни кутаман ёки бу саҳналарни ташлаб ўтаман. Бундай ишлаш усули мен учун бутунлай янги. Сезяпманки, менинг руҳим кучлари тўла ривожига эришган, мен ижод қила оламан», — деб ёзади.¹

Пушкин бутун асар ижодкор онгида пишиб етилган, лекин айрим лирик чекинишларга бой саҳналарни ёзиш учун шоир алоҳида шавқ билан тўла онлар зарурилиги ҳақида айтган. Чунки узоқ ва машаққатли ижод жараёнида шоир руҳияти турли товланишларда кечади: бир томондан, у ўзи яшаб ижод қилаётган муҳит, иккинчи томондан, ўзи тасвирлаётган воқеалар таъсирида яшайди. Шунинг учун асарнинг айрим саҳналари ижодкордан алоҳида муносабат, алоҳида ёндашув, алоҳида кайфият ва вақт талаб этади.

Ижод жараёнининг иккинчи хили эса *илҳом* деб аталмиш сеҳрли ва мафтункор руҳий ҳолат остида кечади.

Илҳом ижодкор руҳиятида кутилмаганда юзага келувчи ижод қилиш, яъни бирор нарса ёзиш, яратиш иштиёқи ҳукмрон бўлган ҳолатдир. Ижодкор тинимсиз изланишда бўлади, кеча-кундуз таҳлил талқинда юради. Ана шу изланишлар самараси ўлароқ, унинг шуурида яшин каби ёрқин из қолдирувчи бадиий образлар, ғоялар туғилади. Ана шуларни жамулжам қилувчи меҳнат жараёни илҳом онларини ташкил этади.²

Демак, илҳом вақти-вақти билан ижодкорни яратишга ундовчи руҳий-ақлий ҳолат бўлиб, бунда ижод нисбатан енгил, ҳузурбахш ва самарали кечади. Илҳом онларини ҳар бир ижодкор турлича кечиради: айрим шоиру адиблар ўйчан, сокин ҳолатга тушиб қолсалар, айримлари эса ўзларини унутиш даражасида ишга шўнғиб кетадилар.

Айрим йирик ижодкорлар (масалан, Поль Валери) илҳом онларида асар ёзмаслик ва тоғдан пастга қараб шиддат билан оқиб келаётган сел янглиғ илҳом онларининг тинишини сабр билан кутиш, уни тиндириш, сўнгра ижод қилиш лозимлигини таъкидлайдилар.³

Илҳом - образнинг табиий синтезлашиш жараёни. Илҳом жўш урган пайтда ўзини зўрлаб тийиш, ижод қилмай туриш қанчадан-қанча образ тафсилни ва бадиий фикрни йўқотиш демакдир. Шу боис ҳақиқий ижодкор илҳом онларидан унумли фойдаланиши, имкон қадар кўпроқ ёзиши, ёзилган нарсалар эса кейинроқ ижодкор нигоҳидан қайта ўтказилиши, таҳрир қилиниши мумкин.

Илҳом, табиатига кўра, икки хил бўлади. Биринчиси - табиий юзага келадиган илҳом. Бунда ижодкор қачон илҳом келишини ўзи ҳам аниқ билмайди. Унга эришгунга қадар у ўзининг ижодий ниятига хизмат қиладиган нарса, воқеа ва шахсларни онгига саралаб, пишитиб юради. У ўзи яратмоқчи бўлган асари учун зарур бўлган барча нарсаларни тайёрлаб боради, бироқ бир қанча вақтлар ижодий ниятини амалга оширишга кириша олмай юради. Ниҳоят, у бирор нарса, воқеа ёки шахсдан таъсирланиб, ўз асарини ёзишга киришади. Ана шундан кейин ижодий жараённинг энг оғир ва масъулиятли босқичи бошланади.

Ўзбекистон Халқ ёзувчиси Ўткир Ҳошимов «Тушда кечган умрлар» романига узоқ вақт тайёргарлик кўрган. 80-йилларнинг бошлари бошқа халқлар қатори ўзбек халқи учун ҳам оғир йиллар бўлди. Афғон уруши қанчадан-қанча ёш умрларни бевақт хазон қилди. Халқ бошига оғир жафо келтирган бу уруш адиб қалбини эзиб, фожиали воқеалар унинг тинчини, оромини бузган эди. Шу боис унда афғон уруши мавзуида, бу урушнинг даҳшати ҳақида йирик бир эпик асар ёзиш нияти туғилади.

Адиб республикамызда таълим олаётган афғонистонлик талабалар, афғон урушида иштирок этган йигитлар билан учрашиб, суҳбатлашади, афғон уруши ҳақидаги бадиий ёки ҳужжатли фильмларни кўради, радио ва телекўрсатувлар, газета ва журналлар материалларини синчиклаб ўрганади. Мана шу тариқа у бир неча йил мобайнида ўз романи учун материал тўплайди. Ўтган фурсат ичида роман адиб миёсида пишиб етилади, лекин у узоқ вақт асарни ёза олмайди. Чунки

роман ёзишга киришиши учун туртки бўладиган «нуқта» йўқ эди.

Кунларнинг бирида адиб касалхонадаги балконга чиқиб хаёл суриб турганда, ёнғоқ дарахтидан бир япроқ узилиб, унинг оёғи остига тушади. Айни мана шу нарса Ў.Ҳошимовга туртки бўлади. У ўз палатасига кириб, роман ёза бошлайди. Асар куз фаслининг, инсон умрининг хазон фасли ҳақидаги қуйидаги маҳзун сатрлар билан бошланади: *«Куз ўлим тўшагида ётган беморга ўхшайди. Оёқ остида касалманд хазонлар инграйди... Эрта баҳордан бўтана бўлиб, шоша-пиша қирғоғига сиемай оққан ариқлар тиниқлашади. Шунча уринишлари зое кетганини тушуниб, оламга маънос боқади... Энди сув тубида шодон чайқалган майсалар эмас, хазон кўмилиб ётади. Еру кўкни кафтдек оппоқ туман чулғайди. Оқ зулмат орасидан қарғаларнинг хосиятсиз фиғони эшитилади.*

*... Эрта-индин осмонга мотам либосини кийган булутлар чиқади. Ер устида узоқ вақт чарх уради-да, аччиқ-аччиқ кўз ёши тўқади. Сим-сим ёмғир ёғади: тўрт кунлик умрида дунёга сиемаган, охир-оқибат жон таслим этган табиатга аза очиб, унсиз йиғлайди...».*⁴

Келтирилган парча бутун романнинг нафаси, сюжет йўналиши ва асар қаҳрамонларининг фожиали ҳаётидан хабар бериб тургандек туюлади. Ёнғоқ баргининг узилиб оёқ остига тушиши, хазин куз ҳавоси бир неча йиллар мобайнида адиб қалбида тўлиб турган кечинмаларнинг отилиб чиқиши учун йўл очади, миясида пишиб етилган фикр-хаёлларининг изчил воқеалар оқимида айланишига имкон беради.

Демак, Ў.Ҳошимов учун илҳом деб аталмиш илоҳий онлар ўша шиддатли, оғир ва машаққатли ёзиш билан кечади. Бундай пайтларда у турли-туман рангли тушлар кўради ва, энг қизиғи, асардаги кўпгина бадиий ечимларни у тушида топади.

Асар бир карра ёзиб тугаллангач, адиб қўлёзмани бир қанча вақтлар ташлаб қўяди. Ниҳоят, унга иккинчи бир илҳом онлари келади. Шундан сўнг унинг асар матни устидаги оғир ва иккинчи толиқтирадиган меҳнати бошланади. Асарнинг китобхонга ёқадиган бадиий матнини яратиш эса ўз-ўзидан бўлмайди. Бунинг учун адиб она тилининг бойлиги, ҳар бир сўзнинг маъно ва шаклий товланишини яхши билиши, амалда тил имкониятларидан ўринли фойдалана олиши зарур. Ў.Ҳошимов эса бунинг уддасидан доим чиқа олган.

Маълумки, табиий илҳом онларига ҳар бир ижодкорнинг ўз муносабати бор. Баъзан илҳом ижодкор руҳиятига қутилмаганда ташриф буюради. Оқибатда у беихтиёр қўлига қалам олиб, ижодга киришиб кетади. Аммо бундай пайтлардаги илҳом ижодкор фаолиятини тартибдан чиқариб юбориши ҳам мумкин. Масалан, 1969 йил аёзли қиш

тунларининг бирида адиб Пиримкул Қодиров кутилмаган илҳом оғушида ўзининг Заҳириддин Муҳаммад Бобур ҳақидаги машҳур романини бошлаб юборган. Жуда қисқа муддатда у асарнинг икки бобини ҳам ёзиб қўйган. Аммо мана шундан кейин унинг асар устидаги иши таққа тўхтаб қолган. У роман устидаги ишини тўхтатишга мажбур бўлган. Чунки бу асарни яратиш учун у ҳали тайёр эмас эди.

Мана шундан кейин у Бобурнинг ҳаёти ва фаолияти, ижодини чуқурроқ ўрганишга, у яшаган ва кураш олиб борган жойлар билан жиддийроқ танишишга киришади, материаллар тўплайди, тарихий ва бадиий манбаларни ўрганади, бир неча марта Ҳиндистонга сафар қилади. Шу тариқа у ўз романини узоқ изланишлар, жиддий ижодий жараёнлар; жисмоний, руҳий ва маънавий тайёргарлик билан бошлайди ва муваффақиятли якунлайди.

Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, фавқулудда илҳом ўз-ўзидан келавермайди. Унинг асосида узоқ вақтлар мобайнида аста-секинлик билан йиғилган кечинма ва таассуротлар ётади. Ижодкор қалбида пишиб етилган таассурот ва тасаввурлар ёрдамида образ ўзининг ички шаклини топиб, ижодкор кайфияти билан тўла уйғунлик касб этгандагина ёзишга майл туғилади - илҳом келади.⁵

Илҳомнинг иккинчи тури ижодкор томонидан сунъий равишда келтирилади. Ижодкор ҳамма вақт табиий илҳом онларини кутиб, умрини бекорга сарф эта олмайди. У кайфиятини кўтариш, руҳини теткилаштириш ва илҳомланиш мақсадида турли восита ва усулларга мурожаат қилади.

Ҳар кун бир вақтда ижод қилишга одатланиш ҳам илҳом чақирувчи омиллардандир. Масалан: Бюффон, Гёте, Вольтер Скотт, Виктор Гюго, Бодлер, Г.Флобер каби улкан ижодкорлар ҳар кун ёки туннинг бир вақтида ёзув столларига ўтирганлар. Бу одат эса уларга илҳом бахш этган.

Ўзбек адиби П.Қодиров ҳам бадиий асар устида изчил ишлайди. Доимий бир вақтда ишлаш унга илҳом чақиради. Адиб асосан эрталабдан тушга қадар ёзади. Тушдан кейин у бир оз ҳордиқ чиқариб, ёзган саҳифаларини кўздан кечиради, зарур ўринларга тузатишлар киритади, қисқаси, таҳрир ишлари билан шуғулланади. Мана шундан кейин у эртага ёзадиган нарсалари ҳақида ўйлайди. Таниқли адабиётшунос, драматург, академик И.Султон ҳам ҳар куни эрта тонгдан соат ўн иккига қадар ижод билан шуғулланган.

Ижод жараёни шу қадар мураккабки, у ижодкорни турли ҳолатларга солади, кўп нарсаларга муросасиз қилиб қўяди. Масалан, И.Гёте саримсоқ ҳиди, кўзойнакли киши ва итга тоқат қила олмаган.⁸ Ф.Шил-

лер, Гёте, Пушкин ва Л.Толстойлар эса барча фаслларга қараганда куз фаслида баракали ижод қилганлар.

Демак, ижод жараёнида илҳом онлари адибу шоирларда, компози-торларда янги нарса яратишга майл, шавқ туғдирган. Бу онлар гоҳ табиий, гоҳ турли воситалар ёрдамида сунъий равишда вужудга келтирилган. Ижод жараёнининг ўта оғир ва инжиқлиги, ҳар бир ижод-корда ҳар хил кечиши, унинг умумий ҳамда хос қонуниятларини очиш учун тадқиқотчидан ижодкорлар билан махсус ва мунтазам шуғулла-ниш талаб этилади. Ўзбек адабиётшунослиги эса худди ана шундай тадқиқотларга муҳтож.

Зебо МАҲМУДОВА,
ТДИУ доценти.

1 А.С.Пушкин. Полн.собр.соч.т.1. М.: Издательство АН СССР, 1937. С. 542 (Таржи-ма бизники - З.М.).

2 Б.Саримсоқов. Бадиийлик асослари ва мезонлари. Т., 2004. 20-б.

3 Юқоридаги асар. 17-18-б.

4 Ў.Ҳошимов. Тушда кечган умрлар. Т.: Шарқ, 1994. 5-б.

5 М.Арнаутов. Психология литературного творчества. М.: Прогресс, 1970. С. 348.

6 Ян.Парандовский.Алхимия слова. М.: Правда, 1990. С. 117-131.

7 Юқоридаги асар. С. 113-117.

Латифа—монологик ҳикоя сифатида

Латифа тингловчини ғаройиб кулгу дунёсига олиб кирадиган ада-бий жанрдир. У экспозиция ёки айтувчи нутқи билан бошланади. Таҳлил бошқа тузилма бирикмаси - монологдан бошланса, хато бўлмай-ди. Айтиш керакки, латифага нисбатан бу атама бир неча маъно ифо-дасига эга. Аввало, латифа *воқеалар ҳақидаги оғзаки ҳикоя* маъносида монолог тузилманинг ҳар бир шакли билан алоҳида боғлиқ, бироқ шу каби умумий кўринишда устқурма сифатида ҳам қабул қилинади.

Сўнгги вақтларда фольклор услуби назарияси ривожланиб бормоқ-да. Айтувчи услуби ва тузилма шаклларининг бадиий имкониятлари орасидаги ўзаро боғланишни кузатишга уринган айрим тажрибалар маълум.¹ «Худди шундай услубий тузилма компонентлари, - деб ёзади В.Аникин, -монологик ҳикояга қарашлидир, монолог эса айтувчидан чиқади. У томонидан танланган аъъанавий услуб ҳамма вақт ҳикояга сингиб кетади ва конкрет тасвирлаш усули, ҳикоя қилиш, диалог - саҳна, нутқий репликаларга ўзига хослик бағишлайди».²

Биз даставвал тузилма ичидаги шаклларнинг бевосита ўзаро боғ-лиқлигига эътибор берсак. Бу ўринда эса Н.Гейнинг композиция шакл-

ларининг эстетик уйғунлиги ва диалектик бир-бирини ўзаро тақозо қилиши тамойили ҳақидаги илмий фикрларини тўлиқ қувватлаймиз: «Бадийлик ҳақида гапира туриб, биринчидан, асл бадий асар тузилмасини бошдан-оёқ қамраб турган ўзаро муносабатларнинг универсал тизимини, иккинчидан, бу хусусиятни алоҳида сифатлар йиғиндиси каби тарқатиб юборишнинг умуман имкони йўқлигини назарда тутиш керак. Бадийлик - турли сифатларнинг мажмуи ҳам, алоҳида қисми ҳам эмас, балки органик яхлитлик ёки табиатига кўра синтетик воқеадир. У чирмашиб кетиш, ўзаро таъсир этиш ёки бирикканлик ҳам эмас, балки айнан органик синтез - эстетик тизимнинг катта тарихий ривожини натижасидир».³

Бунга ўзбек халқ оғзаки ижодидаги «Шўрвасининг шўрваси»⁴ латифасини мисол қилиб келтириш мумкин. Умумий характериға кўра бу латифа монологик ҳикоядир. «Афандига овчи ошналаридан бири қуён келтирди. Афанди хурсанд бўлиб, уни бир кеча меҳмон қилди» (воқеа ҳаракатини асословчи нутқ). «Орадан бир ҳафта ўтгач, ўша овчи яна келиб, Афандининг эшигини тақиллатди. Афанди бу сафар ҳам меҳмон қилиб жўнатди» (натижаси давом этаётган ҳаракат ҳикояси). «Орадан бир ҳафта ўтгач, Афандининг ҳазилкашларидан беш-олти киши Афандига меҳмон бўлиб келди» (ҳикоя давоми фақат вақти алмашиб келаяпти). Афанди булардан: «Сизлар ким бўласизлар?» деб сўраган эди, улар: «Ўша қуён келтирган ошнангизнинг ошналари бўламиз», дейишди. Афанди: «Жуда яхши», деб уларни ҳам шўрва билан кутиб жўнатди» (ҳикоя ичида бўлган алоҳида нутқий репликалар). «Яна бир ҳафта ўтгач, Афандининг эшигини яна ўн-ўн бешта одам чақириб келди» (айтувчи ҳикояси). «Афанди уларнинг кимлигини сўраган эди, улар ҳам: «Қуён келтирган ошнангизнинг ошналарининг ошналари бўламиз», деб жавоб беришди. Афанди: «Ундай бўлса, жуда яхши келибсизлар», деб уларни ҳам иззат-икром билан кутиб олди, уйга ўтқазиб қўйиб, катта кир тоғорада сув олиб чиқди» (айтувчи ҳикояси ичида алоҳида репликалар). «Келган меҳмонлар ҳайрон бўлиб:

- Бу қандай таом - дейишди.

- Ўша ошнангиз келтирган қуённинг шўрвасининг шўрвасининг шўрваси! - деди Афанди» (айтувчи ҳикояси ичида диалог-сахна). Кўриниб турибдики, латифа энг охиригача айтувчи ҳикояси, алоҳида репликалар ва диалог-сахна билан алмашинапти. Шунингдек, диалог ва алоҳида нутқий репликалар воқеалар ҳақидаги монолог-ҳикояни узиб қўймайди. Улар ҳикояга сингдирилгани учун монолог-ҳикоя уларни қамраб олади.

Бошқача айтганда, монолог - латифа композициясининг шакллари-дан бири. Бу ўринда монолог сифатида персонажлар репликалари

назарда тутилмоқда. Уларни, қисқалигига қарамай, шартли равишда кичик монологлар деб айтса бўлади. Латифаларда улар икки хил кўринишда учрайди. Биринчиси қатнашувчи персонажнинг бошқага (ёки бошқаларга) қаратилган нутқи сифатида бўлса, иккинчиси, ички монолог, яъни ўз-ўзича сўзлаши ёки ўзи билан ўзи хаёлида фикрлашиши, ўйлашидан иборат бўлади.

Четдан қараганда, монолог фақат бадиий адабиётнинг асосий композициявий шакллари билан бўлиб кўриниши мумкин. Лекин бундай ҳикоя қилиш шакли фольклорга ҳам хосдир. Баъзи лирик кўшиқларда монолог композициянинг фақат таркибий унсури бўлиб қолмасдан, балки унинг асосида ётувчи, бутунлай уни шакллантирувчи қисми эканлиги ҳам маълум.

Ўзбек халқ латифаларида ички монолог яққол кўзга ташланмайди, лекин баъзи латифа мотивлари ва сюжетларида қўлланилганлиги аниқ кузатилади. Чамаси, бу ҳодиса латифаларда қадимий эмас, балки кейинроқ айтувчилар томонидан киритилган. Ички монологнинг пайдо бўлиши - руҳият тасвири тенденцияси кучайишининг кўринишидир. Бундай латифаларда персонажлар ўртасидаги конфликт алоҳида кескинлиги, руҳий таранглиги билан ажралиб туради, образни тушуниш мураккаб бўлади. Шунинг учун айтувчилар томонидан ички монолог қўлланади.

Вужудга келган ҳолатда, шубҳасиз, персонажлар билан фикр юригадиган айтувчининг ҳикоя қилиш услуби эпик-руҳий услубга тортади.

Персонажларнинг ўз-ўзича сўзлаши, ўйлаши баён этилган бир неча ҳолатларни кўриб чиқамиз. Бундай ички монолог «Қани, энди эшакка ем солинг!»⁵ латифасида ёрқин кўрсатилган. Бу ўринда сюжет динамикаси билан руҳият динамикаси узвий бирикиб кетган. Ҳаракат давомида бир қатор комик ҳолатлар вужудга келади. Ички монолог уларни тушунишга ёрдам беради. Латифа эшакка ем солиш устида эр-хотин ўртасидаги жанжалдан бошланади. Ниҳоят, ким олдин гапирса, эшакка ўша ем солсин, деган қарорга келишади. Бу орада хотин бошига рўмолини ташлаб, қўшнисиникига чиқиб кетади. Шу пайт Афандининг ҳовлисига ўғри киради. Бироқ Афанди овоз ҳам чиқармайди. «*Ўғри: Бу одам ўтирган жойида ўлиб қолганга ўхшайди*», деб гапирган эди, Афанди жавоб бермайди. Шундан кейин ўғри дадилланиб, бор нарсаларни йиғиштириб, Афандининг бошидаги дўпписини олиб, эшакни ҳам етаклаб чиқиб кетади. Ўғри кетгач, косада шўрва кўтариб, қўшнининг боласи киради. Афанди овозини чиқармасдан, уйини ўғри урганлигини болага билдирмоқчи бўлади ва хотинини чақириб келтириш

учун уч марта хуштак чалиб, кейин қўлини айлантириб, бошини кўрса-тади. «Бола эса бу ишорани бутунлай бошқача тушунади: Афанди ишўрва-ни бошимдан уч марта айлантириб тўк», деяпти, деб ўйлайди. Шўрва тўкилиб, Афандининг боши ва юзи куйса ҳам у овоз чиқармайди. Бола уйига чиқиб, воқеани онаси ва Афандининг хотинига айтиб беради. «Буни эшитиб Афандининг хотини таъвишланади: Тағин уйда бирон нарса бўлган бўлмасин! – деб уйига югурганча чиқади». Бу ўринда ички монолог асосий тўлдирувчи вазифасида келмоқда. Сюжет ҳаракат билан бир вақтда ривожланиб, ҳаракат сабабларини очиб бермоқда, ҳолат комизми кучайиб бормоқда. Бунга икки персонажнинг тўқна-шувини кўрсатиш орқали эришилади.

Шунга ўхшаш яна бир неча латифаларда ёрқин ички монологларни учратамиз. Масалан, «Бузоқча», «Насиб қилса, эрингман», «Олмурт берсаммикан» латифалари шулар жумласидандир.

Шундай қилиб, латифаларда монолог бир неча амалий композиция йўналишига эгаллиги ва кўп қирраллиги билан ажралиб туради. У латифаларнинг махсус коммуникация шаклларида, фақат унинг воситасида ўзаро алоқа қилиш мумкин. Монолог, биринчидан, айтувчи ва аудитория орасида, иккинчидан, латифа персонажлари орасида бўлади: бу ерда монолог диалог таркибида тасвирланаётган воқеа қатнашчиларининг кетма-кет келаётган қатор репликалари сифатида кўри-нади.

Шу билан бир қаторда, латифалардаги монологнинг алоҳида турларидан бири ички монологдир. Унинг пайдо бўлиши оқибатида баъзи латифалар психологик йўналишга эга бўлади. Бу айтувчиларни қаҳрамоннинг ички дунёси, унинг ҳаракати сабабларини тушунишга ури-нишини кўрсатади. Шу боис латифаларда ички монологни қўллаш билан янги бадиий образ яратиш имконияти мавжуд бўлади, дейиш мумкин.

Бахтиёр СУВОНҚУЛОВ, Тошкент Давлат аграр университети ўқитувчиси.

1 В.Я.Пропп. Фольклор и действительность. М.: Наука, 1976. С.243-244.

2 В.П.Аникин. Русская народная сказка. М.: Просвещение, 1977. С.143.

3 Н.К.Гей. Художественность литературы. Поэтика. Стил. М.: Наука, 1975. С.229.

4 Афанди латифалари. Т.: Ф.Фуллом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1990. 90-6

5 Ўша китоб. 57-6.

Х.Х.Ниёзий «Девон»и тили лексикасининг лингвостатистик тузилиши ҳақида

Х.Х.Ниёзий асарлари тили ва услуби ўзбек адабий тилининг шаклланиши ва равнақ топишида, унинг ҳозирги кундаги камолотга эришувида муҳим ўрин тутди.

Адибнинг Ўзбекистон Фанлар академияси Алишер Навоий номидаги Тил ва адабиёт институтида тайёрланган, «Фан» нашриёти томонидан 1979-1981 йилларда нашр этилган тўрт жилдлик «Мукамал асарлар тўплами»даги девони асосида «Ҳамза Ҳакимзода Ниёзийнинг девони тили лексикасининг статистик структураси, частотали луғат ва конкорданс¹» яратилди. Бу частотали луғат ва конкорданс структура ва мазмун-мундарижа эътибори билан умумхалқ тили ва норматив адабий тил луғатларидан фарқ қилади.

Луғат адиб девонидаги барча (мустақил ва ёрдамчи) сўзларни қамраб олади. «Алфавитли-частотали луғат ва конкорданс»да сўзлар (сўзшакллар) рўйхати алфавит тартибида жойлаштирилган. Уларнинг матнда неча марта қўлланганлиги (частотаси) ва ўша сўзлар қайд этилган саҳифалар, яъни сўз «адреси» (конкорданси) келтирилган. Агарда сўз матн саҳифасида кўп марта қўлланган бўлса, саҳифа рақамидан кейинги қавс ичида неча марта қўлланганлиги алоҳида рақам билан қайд этилган. «Частотали луғат»да Ҳамза асарларида ишлатилган барча сўзлар ёки сўзшакллар қўлланилишига кўра, кўпидан озига қараб камайиш тартибида жойлаштирилган. Девонда учраган киши номлари ва географик атамалар ҳам ҳисобга олинган.

Ушбу девонда 139 та шеър бўлиб, 123 таси ғазал, 3 таси мураббаъ, 12 таси мухаммас ва биттаси мусаддасдир. Бу шеърлардан 128 таси ўзбекча, ўн биттаси форсча-тожикча шеърлар.

Шоирнинг инқилоб арафасида яратилган девонига кирган шеърларининг асосий мазмун-мундарижасини ҳаёт ва ҳаёт гўзаллигини севиш, маърифатпарварлик ва инсонийликни қадрлаш, шу билан бирга, ўша давр адабий муҳити қусурлари, жаҳолат ҳамда нодонликни қоралаш, танқид қилиш ташкил этади. Девондаги барча мустақил сўз (сўзшакл)лар, ёрдамчи сўзлар, киши номлари, географик атамалар 6417 тадан иборат. Булар матнда 64807 марта қўлланган. Мустақил ва ёрдамчи сўз (сўзшакл)лар 6325 та, улар 16555 марта ишлатилган бўлиб, умумий матн ҳажмининг 98,5 фоизини ташкил этади. Киши номлари ва географик атамаларнинг умумий матндаги салмоғи эса 1,5 фоиз (92 та сўзшакл 252 марта қўлланган) дир.

Девон матнида қўлланган сўзларнинг статистик тақсимланиши ку-

йидагича: 1 марта қўлланган сўзларнинг сони – 3648 (65 фоиз); 2 марта қўлланган сўзлар – 782 (14 фоиз); 3–4 мартадан қўлланган сўзлар – 558 (10 фоиз); 5-9 мартадан қўлланган сўзлар – 394 (7 фоиз); 10 ва ундан ортиқ қўлланган сўзлар сони 252 (4 фоиз) дир. Ўн битта форсча-тожикча шеърларда 1 мартадан қўлланган сўзлар – 649 (45,636 фоиз); 2 мартадан қўлланган сўзлар – 166 (13,799 фоиз); 3-4 мартадан қўлланган сўзлар – 98 (8,146 фоиз); 5-9 мартадан қўлланган сўзлар – 92(7,648 фоиз); 10 ва ундан ортиқ марта қўлланган сўзлар – 298 (24, 771 фоиз).

Девонда қўлланилган ҳар бир сўз ва унинг маъно қирралари, фонетик шаклланиши, услубий хусусиятлари турличадир. Масалан, *бор* сўзини олайлик. Бу сўз девоннинг 37-, 42-, 48-, 57-, 62-, 70-, 83-, 86-, 90-, 97-, 111-, 113-, 114-, 115-, 133-, 138-, 151-, 153-, 155-, 169-саҳифаларида бир марта; 88-, 89-, 95-, 137-, 166-саҳифаларида икки марта; 83-саҳифасида уч марта; 49- саҳифасида эса ўн бир марта, жами 43 марта ишлатилган. 37-, 48-, 49-, (11), 70-, 83-, 86-, 88-, (2), 111-, 114-, 133-, 138-, 151-, 153-, 169-саҳифаларида у *мавжуд*, *мавжудлик* маъносида келиб сўз туркуми жиҳатидан модал сўз бўлиб келган:

*Ҳақиқат, кўзинг оч, боқ олама, не можароси бор,
Башар, ғайр ул-башар ҳар қайсининг чуно чораси бор.*

Бор сўзи 92-, 100-саҳифаларда *боридан*; 14-, 145-, 152-саҳифаларда *борми*; 44-, 52-, 54-, 85-, 92-, 161-саҳифаларда *борму*; 34-, 125-саҳифаларда *бормукин* шаклида учрайди. Шунингдек, 53-саҳифада *ворми*; 11-, 53- (9), 48 (8)-саҳифаларда *вор* - диалектал варианты ҳам қўлланилган.

Бор сўзи девоннинг 42-, 57-, 83- (2), 89- (2), 90-, 95- (2), 97-, 113-, 137- (2), 166 (2)-саҳифаларида нумератив сўз (форсча-тожикча) бўлиб, *марта*, *карра*, *дафъа* маъноларида берилади:

*Қолмади сабр ила тоқат неча кунлардан бери,
Кўрмайин нозук қадинг минг бор соғиндим бугун.*

Бор сўзи иккинчи маъносининг *бора* шакли 169-саҳифада учрайди:

*Худо, Хизрни шафиъ айладим неча бора,
Жавоб умидидаман раста ичра овора.
Бориб демоққа, тасаддуқ, қўлимда йўқ чора,
Ақалли биргина боқмайсиз ўзча бу зора,
Ғазаб билан қиласиз тошни мўмиё шекилик.*

Бор сўзи девоннинг 62-, 115-, 155-саҳифаларида феъл туркуми,

буйруқ майлининг иккинчи шахс шаклида берилиб, маълум мақсад билан бирор ерга *йўналмоқ*, *кетмоқ* маъносида қўлланган:

Деди: Нихон эрди вафо кўнглида, эй ихлоси йўқ,

Бор эмди сандек манга ҳам бахти қаро даркор эмас.

109-саҳифада бу сўзнинг *борайин*; 155-, 163-саҳифаларда *боргил*; 34-, 128-саҳифаларда *боргунча*; 116-саҳифада *бордим*; 42-, 83- (2), 94-, 99-, 128-, 149- (2), 151-, 169-саҳифаларда *бориб*; 86-саҳифада *борса*, 99-саҳифада *борсам* шакллари қўлланган.

Адиблар асарлари, айниқса, Ҳ.Ҳ.Ниёзий каби йирик адиблар асарларининг юқоридагидек статистик таҳлили уларнинг сўз қўллашдаги маҳоратини ўрганиш билан бирга ўзбек тилини иккинчи тил сифатида ўқитиш учун дарслик ва қўлланмалар яратувчиларга асқотиши мумкин.

Суннатулла РИЗАЕВ,
филология фанлари номзоди, доцент.

* Конкорданс - сўзнинг қайси асарнинг қайси саҳифаларида учраши бўйича кўрсаткич.

Чўпон ва таёқ билан боғлиқ эвфемик воситалар

Чўпонлик энг қадимий машғулот бўлиб, ҳайвонлар илк бор қўлга ўргатилган даврга бориб тақалади. *Чўпон* аслида уй ҳайвонларини ёввойи ҳайвонлар (йиртқичлар) дан ёки ўғрилардан (айниқса, кечаси) ҳимоя қилувчи (шаббон), боқувчи, қоровул шахс бўлган. Дастлаб шахсий мол (ўзиникини), кейинчалик чакана мол (ўзгаларникини), сўнгги даврларда, чунончи шўро даврида ферма (давлат) молини боқувчилар ҳам *чўпон* дейилган. Мол боқтирувчилар, яъни хўжайинлар чўпон нутқида *оғалик*, *оталик* (*оғалик ёки оталик қилувчи - ғамхўр* маъносида) эвфемаси билан аталган. *Оғалик* (*оталик қилувчилар*) чўпонга бериладиган *пул* (*мол, ҳақ*) сўзлари ўрнида, кўпинча, *энчи*, *совун* эвфемалари қўлланилган ва ҳозир ҳам қўлланади.

Энчи сўзи *ота томонидан фарзандга ажратиб берилган жонивор, бош молни* англатади.¹ Бизнингча, бу *энчи* эмас, чорвадорлар қўллаганидек, *мол боши* (луғатда қисман тўғри айтилган) дейилиши тўғрироқ. Маълумки, ҳар бир оғалиқ (оталиқ)нинг ўз молларига соладиган энлари (татуировкалари) бўлади. Ферма молларининг эса қулоғи сиргаланган бўлади (шахсий моллардан ажралиб туриши учун). Бунда *дав-*

лат моли тушунчаси *сирғаланган* эвфемаси билан юритилади. Масалан: *Имонсиз катталар молингизни сирғалабди* (Ш.Холмирзаев) гапи *учта қўйингизни давлатга олиб берибди* тушунчасининг эвфемик ифодасидир. *Отлар сағрисига муҳр босилди* (Т.Мурод) гапи *асл отлар урушга жўнатилди* тушунчасининг эвфемасидир.

Чорвачилик жамият тараққиётида асосий омил, ҳаттоки, одамни қурбонлик қилиш, одамхўрликдан инсониятни қутқарган восита бўлганлигидан, чўпонлик барча ижтимоий-иқтисодий формацияларда муқаддас профессионал касб даражасига кўтарилган. Шу муносабат билан чўпон танланган, сараланган. *Чўпонга таёқ топшириш, таёқ ушла-тиш* маросимлари ўтказилган.

Бунда чўпонлар пири Чўпон ота, Занги оталарга бағишлаб қон ҳам чиқарилган. Шу билан боғлиқ *таёқ ушламоқ, таёқ тутмоқ, таёқ олмоқ, таёқ топширмоқ, таёқ бермоқ* (чўпонлик бермоқ ўрнида) эвфемалари қўлланилган: *Шу йил таёқ ушлаганимга йигирма беш йил бўлади* (газета мақоласидан).

Таёқ топшириш ёки *таёқ туттириш* удумига кўра чўпон бўлмишининг отаси, устози ёки оқсоқоли чўпонга: *Таёғинг қутлуғ бўлсин, сутли бўлсин, бахту баракат, омад келтирсин* (чўпоннинг *таёғи, келиннинг оёғи* мақоли шу маънода қўлланилган), *бошинг тошдан бўлсин* каби эвфемик дуои олқишлар ёки оқ фотиҳа берганлар. Бу жараён халқ оғзаки ижодига ҳам кўчган:

Ирғайдан кесдим таёқ,

Йўлинг тўғри бўлсин деб.

Зарангдан йўндим таёқ,

Бошинг тошдан бўлсин деб (Бойсун халқ оғзаки ижодидан).

Бу эвфемик матнда *ирғай* (энг тўғри ва бутуқсиз дарахт) тўғри йўл-поклик йўлига; *заранг* (энг қаттиқ дарахт) узоқ яшашликка нисбат берилган (метафора).

Қуйидаги қўшиқ эса бир умр чўпонлик қилган, *серкасевар* номини олган, Бойсун туманининг Мачай қишлоғида яшаб, 95 ёшида вафот этган Ғўччи Холиқ ўғлидан ёзиб олинган:

Қўйларимнинг серкаси,

Сурувимнинг эркаси.

Бўйнида бор қўнғироқ,

Ҳам осилган кўзмунчоқ.

Оқ-қоралар доримас,

Дориса, омон қолмас.

Олабўйноқ ёнимда,

Дудамам бор қинимда.

*Елкамдадир қўшоғиз,
Эмасман сира ёлғиз.*

Ушбу матн чўпон нутқи эвфемикаси, унинг психологиясига доир маълумот берувчи этнографик манбадир. Унда серканинг сурувдаги мавқеи - кўз тегмаслик; *эрка* тушунчаси - *кўзмунчоғи бор*; *бўри*, *айиқ келолмаслик* тушунчаси - *оқ-қоралар доримас*, агар бўри ва бошқалар келса, ўлади тушунчаси - *омон қолмас*; *ит* тушунчаси - *олабўйноқ*; *пичоқ*, *ханжар* тушунчаси - *дудам*; милтиқ номи - *қўшоғиз*, *итим*; *пичоғим*, *милтиғим бор* тушунчаси *ёлғиз эмасман* воситалари орқали эвфемалаштирилган.

Таёқ (таянмоқ феълидан) сўзи метонимик-эвфемик маъно касб этган. Масалан, *чўпонликдан чиқдим*, *чўпонликдан кетдим* гапларига нисбатан *таёқни ташладим* дейиш - юмшоқроқ. Яна: *40 йил чўпонлик қилдим - 40 йил таёқ ушладим*, *таёқ ушлаганимга 40 йил бўлди*; *чўпонликдан бахт топдим - таёқдан бахт топдим* каби.

Таёқ тушунчаси (реал маъноси *заранг*, *ирғай*, *тол каби дарахтлардан кесиб олинган*, *маълум ўлчам ва йўғонликдаги ёғоч*, *калтак*) полисемантик, омонимик маъно муносабатларининг шаклланишига сабаб бўлган.

Таёқ сўзининг чорвадор нутқида ўттизга яқин маъноси мавжуд: 1) *ҳимоя*, *уруш қуроли*: *Таёқдан йиртқич ҳам кўрқади*. Одатда қўй-эчкилар чўпоннинг таёғи устидан ўтмайди, олдига таёқ келиб тушса, дарров орқага қайтади (П.Қодиров); 2) *дўппосламоқ*, *муштламоқ*: Безорилар роса калтаклаб кетишибди (Т.Малик); 3) *ногиронлик*: Асқарали қўлтиқтаёқда юради; 4) *аза*, *нохушлик*, *норозилик*: Қўлига таёқ ушлаб йиғлайдиган замон эди (Шукрулло); 5) *зодагонлик рамзи*: Қўлидаги ҳассасини ўйнатиб турган кимса киборлардан эди (А.Мухтор); 6) *жазо қуроли*: Таёқча ушлаган полициячилар бирдан оломонга ташланди (О); 7) *омадсизлик*: Чўпоннинг таёғи ёқмади; 8) *омадлилик*: Чўпоннинг таёғи ёқди: мол қишдан талофатсиз чиқди (П.Қодиров); 9) *қарилик*: Бўриполвон ҳам таёққа суяниб қолибди - таёқ ушлаб қолибди; 10) *йўл тўсмоқ*, *тўхтатмоқ*, *келин-куёвнинг олдига таёқ ташлаб ҳақ ундириш удуми*: Иккита бўз бола келин-куёв олдига таёқ тутиб турди (Т.Мурод); 11) *тартибни бошқариш*, *интизомсизликка қаршилиқ рамзи*: Машина таёқча кўтарилишига қарамай, катта тезлик билан ўтиб кетди (Сурхон тонги); 12) *онт - қасам ичмоқ*: Ўғри гумон қилинган шахс ташланган таёқдан ҳатлаб, ўзини оқлаш удуми. Бунда гумондор: *Олган бўлсам шу таёқдай қурий* деб қасам ичади; 13) *чўпонликдан чиқмоқ*: Аҳмад чўпон таёғини ташлабди - чўпонликдан чиқибди маъносида (сўзлашувдан); 14) аксинча, *чўпон бўлмоқ*: Нурали ака қўлига таёқ олибди - чўпон бўлибди (сўзлашувдан); 15) *чўпон* ёки *чўпонлик* тушунчаси: Мен таёқсиз яшай олмайман - чўпон бўлмай яшай олмайман маъносида, *таёқ-*

нинг, чўпонликнинг нони ширин маъносида; 16) *меросий касб*: Таёқ бизга ота-бобомиздан қолган (М.Сафаров); 17) *кутилмаган хурсандчилик*: Бошига таёқ ёки чўп синдириш керак (келмай-келмай келиб қолган қадронларга нисбатан айтилади); 18) *безбетлик, фаҳмсизлик*: Кутилмаган кўноқ - йўнилмаган таёқ (Мақол). *Сурбет* маъносидаги *қаш-қатаёқ* эвфемаси ҳам шу билан боғлиқ; 19) *ўл (қарғиш) тушунчаси*: Таёғинг бошингдан қолсин (сўзлашувдан); 20) *йўл назоратчисининг қуроли маъносида*: шофёрлар ола таёқдан кўрқишади; 21) *ўлим ёки ўлди тушунчаси*: Таёғи синди, таёғи гўри устига қўйилди (Сўзлашувдан); 22) *ниҳол маъносида*: Умид билан қадалган таёқ, бир кун берар меваю япроқ (мақол); 23) *ноҳақ жазоланмоқ*: Қилғилиқни бошқалар қилди, таёқ менинг бошимда синди; 24) *жангу жанжал, ўзаро низолар ҳар икки тарафга ҳам кулфат келтиради*: Таёқ (калтак)нинг икки боши (учи), қарғишнинг икки тоши бор; 25) *кеккаймоқ, гўддаймоқ маъносида*: Миркомил таёқ (хода) ютган (С.Аҳмад) кабилар.

Юқоридаги 3-гап *чўлоқ, ногирон* (1-2-гаплар реал маънода); 4-гап *ўлим, қотиллик*; 5-гап *зодагонлик, киборлик, манманлик*; 6-гап *жазолловчилар*; 7-гап *омадсизлик*; 8-гап *омадлилик*; 9-гап *қариллик*; 10-гап *йўл тўсмоқ, пул ундирмоқ*; 11-гап *интизомсизликка қарши кураш*; 12-гап *қасамёд қилмоқ*; 13-гап *чўпонликдан кетмоқ, чиқмоқ*; 14-гап *чўпонликни қабул қилмоқ*; 15-гап *чўпон*; 16-гап *мерос*; 17-гап *кутилмаган хурсандчилик*; 18-гап *безбетлик*; 19-гап *ўлим*; 20-гап *милиционер*; 21-гап *ўлиш*; 22-гап *ниҳол*; 23-гап *ноҳақ жазо*; 24-гап *ҳар икки томонга ҳам кулфат келтирмоқ*; 25-гап *кеккаймоқ* тушунчаларига нисбатан эвфемик воситадир.

Юқоридаги кўчимлардан 10-12-13-лари эвфемик омонимиянинг шаклланишига сабаб бўлган: *таёқ ташламоқ* - келин куёвнинг йўлини тўсмоқ; *таёқ ташламоқ* - онт ичмоқ; *таёқ ташламоқ* - чўпонликдан чиқмоқ.

Хулоса шуки, чорвачиликда қўлланиладиган *таёқ* сўзи кўп маъноли бўлиб, у кўчма маънода кенг қўлланилади. Бу маъноларни ўзлаштириб олиш ўзбек тилидаги матнлар мазмунини тўғри тушуниш имконини беради.

Анвар ОМОНТУРДИЕВ,
ТерДУ доценти, филология фанлари номзоди.

1 Ўзбек тилининг изоҳли луғати. II жилд. М.: Наука, 448-б.

Эркин Воҳидов бадиияти

XX асрнинг иккинчи ярми XXI асрнинг бошлари ўзбек шеърияти тараққиётини Эркин Воҳидов ижодисиз тасаввур қилиш қийин. Хусусан, унинг 60-йиллар бошидан бугунги кунгача яратган «Рухлар исёни», «Нидо», «Палаткада ёзилган дoston», «Бахмал» сингари ўнлаб дostonлари ва шеърий қиссалари, «Олтин девор» комедияси, «Истанбул фожиаси» трагедияси, «Ёшлик девони», «Кавказ шеърлари», «Алвон лолалар», «Канада туркумидан» сингари туркумлари ўзбек шеъриятининг жанр имкониятлари нақадар кенглигини намоён этди. Шу билан баробар, энг муҳими, Эркин Воҳидов олам билан одамни кўриш, англаш ҳамда тушунтириш борасида муттасил изланаётганлигини ҳам исботлади.

Шоир кейинги йиллар изланишлари натижасида қатор тўртлик, газал, саккизлик, эртақ, латифа, ривоят, мухаммас, чистон, рубоий каби ўнлаб жанрлардаги бадиий баркамол намуналарни яратди. «Тирик сайёралар», «Яхшидир аччиқ ҳақиқат», «Куз ёмғири», «Донишқишлоқ латифалари» каби кўркем туркумлари шоир шеъриятининг мавзумасалалар уфқи кенгайиб, услубан бойиб бораётганлигидан далолатдир. Ижтимоий ҳамда маънавий-ахлоқий масалаларни бадиий идрок этишда аччиқ истеҳзо, фалсафий мушоҳадакорлик, публицистик давват, ўйчан психологик кечинмалар, енгил юмор, ҳазил оҳанглирига сингдирилган фожиавий ҳақгўйлик балқиб туради. Булар, ўз навбатида, шоир шеъриятининг жанр таркиби тобора бойиб бораётганлигини, башарий маънавий-ахлоқий, интеллектуал қадриятларни тараннум этишда ижтимоий-фалсафий ҳамда психологик таҳлил маданияти теранлашаётганидан далолат беради.

Шоир шеъриятида ҳаёт гўзаллигини, маънавий-ахлоқий гўзалликни мадҳ этиш, куйлаш устувор бадиий пафос сифатида кўзга ташланади. Унинг асарларида гўзалликни мадҳ этиш орқали хунукликка қарши курашиш, жамиятдаги ҳамда одамлар феъли-фаолиятидаги ноқисликларни бартараф этиш, фош қилиш бош эстетик кредо ҳисобланади:

*Қай томон боқар бўлсам,
Бу ҳаёт гулбоғида*

*Баҳорий илиқлигу
Наҳорий тиниқлик бор.
Кўз очиб нур қўйнида
Кўрдим ёруғ дунёни.
Бу оламда неки бор
Бари тортар ҳавасим:
Лолалар қаҳқаҳаси,
Чечакларнинг хандаси,
Гунчалар юзидаги
Сал уятчан табассум...*

«Бир томчи қуёш ўйнар» шеъридаги ушбу парча, ва умуман, бутун шеър шоир ижодининг бадий-эстетик йўналишини маълум даражада инкишоф этади. Эркин Воҳидов ҳаётдаги, жамиятдаги, одамлар табиатидаги хунукликни, бадбинлик ва ноқислик кўринишларини деталлаштириб суратлантириш орқали гўзалликни улуғлайди («Донишқилоқ латифалари» туркумидаги Матмусанинг феъли-фаолияти сингари). Ҳаётда одамлар билан ёнма-ён яшаб келаётган маънавий-ахлоқий иллатларни инкор этади.

Демак, шоирнинг бадий дунёсида икки йўналиш бўртиб кўзга ташланади. Биринчиси гўзалликни тасдиқлаш орқали хунукликка қарши курашиш бўлса, иккинчиси жамиятдаги ва одамлар феъли-фаолиятидаги иллатларни суратлантириш воситасида ҳаётдаги ҳамда одамлар табиатидаги маънавий-интеллектуал фазилатларни олқишлашдир. Шу жиҳатдан биргина «Палаткада ёзилган дoston» асаридаги кўпгина деталлар ибратлидир. Бу дoston 1966 йили Тошкент аҳли бошига ногаҳоний тушган зилзила фалокатига бағишланган. Табиий офат одамларнинг қатъият ва саботига, қалб қудрати ва матонатига зўр синов бўлди. У одамларнинг «сарагини сараккаю пучагини пучакка ажратди. Одамлар сабот-матонатини, ирода-ишончини мужассамлаштириб, эгнидаги чангни қоқиб ишга отланади («Деворлар дарз кетса ҳам юраклар бутун»).

Эркин Воҳидов шеъриятидаги *«шодлик учун яралган олам, севмоқ учун берилган ҳаёт»*, *«дунёга сайқал бериш учун олам аро яралган»* одам мадҳ этилади. Шоирнинг фикрича, *«ерни гўзал қилган сайин гўзал бўлар ўзи ҳам инсон»* шу боисдан шоир *«чечаклар таъзим қилса»* ҳар бирини қўлга олгиси, *«тўйиб-тўйиб боққиси, куйга солгиси»* келади. Шоир учун *«бу ҳаёт гул боғида яшамоқ бор, севмоқ бор»*. Шунинг учун ҳам шоир тасвирида одамлар эътиқодли, саботли, матонатли, шаҳар эса *«юрак шаклида»*, у *«садоқатга макон»*, у *«шаҳарчада фақат сарви гулу сунбул-*

лар» ўсишига, «гул шохида эртаю кеч» булбуллар сайрашига, «товуслар тинч хиром» этишига орзуманд.

Кўринадики, Эркин Воҳидов шеъриятидаги маънавий-интеллектуал гўзалликни куйлаш ҳаётдаги, жамиятдаги, одамлар табиатидаги улуғворликни, буюкликни, хислат-фазилатларни тасдиқлаш учун хизмат қилади. Лирик қаҳрамон қалби ва кайфиятидаги рангин тусни ифодалашда, туйғулари манзарасига хилма-хил образлар танлашда шоир табиат бўёқларига мурожаат қилади. Шу боисдан ҳам шоирнинг образлари ва тасвирий воситаларида, айниқса оҳанг, ҳид, ранг, мусиқа жилваларини кўплаб учратамиз. Унинг аксари сатрлари қатига манзара, мусиқа, гуллар ранги яширинган.

«Палаткада ёзилган дoston» Эркин Воҳидов асарида ҳаёт материалининг моҳияти, яъни зилзила орқали ёрқин намоён бўлган ўзбек халқи маънавиятидаги жасурлик, тантилик ва юксак ирода хислатларини куйлаб, халқ, психологиясида содир бўлган янги сифат белгилари — яратувчилик меҳнати ва лаёқати каби публицистик унсурларни кўплаб олиб кирган. Бу поэмада шоир услубидаги публицистик руҳ тиниқ намоёиш топган. Унинг «Нидо» поэмасида эса ҳаёт материали орқали шоир услубига бошқа белгилар киритганлигини кўраамиз. Асар материалининг драматик характери шонли оталар ишига содиқ ворислик, садоқат руҳи уни патетик нутқда ифодалашни тақозо этган. «Нидо» поэмаси оҳангида лиро-патетик тасвир бўртиб туради. Ҳар икки поэмада ҳам шоир услуби икки хил: биринчисида лиро-публицистик, иккинчисида эса лиро-патетик тасвирлар тусида намоён бўлади.

Эркин Воҳидов ижодида шахс ва жамият психологиясини бовосита акс эттириш етакчилик қилади. Бу борада ижтимоий-фалсафий таҳлил поэтик тадқиқотчиликда бош йўналишни ташкил этади. Хусусан, инсон умрининг моҳияти, тириклик маънолари билан боғлиқ бадиий фикр эволюцияси кузатилади.

*Гарчи шунча мағрур турса ҳам,
Пиёлага эгилар чойнак.
Шундай экан, манманлик нечун,
Кибру ҳаво нимага керак?
Камтарин бўл, бир қадам
Ўтма ғурур остонасидан.
Пиёлани инсон шунинг-чун
Ўпар доим пешонасидан.*

Эркин Воҳидов мазкур «Камтарлик ҳақида» шеърини 1956 йили ёзган. Унинг айни шу даврда яратилган «Пўлат», «Фурсат — олтин...»,

«Чумоли», «Гўзаллик», «Йўқ, ҳаловат истамайман» сингари қатор шеърларида инсон тириклиги, умрнинг мазмуни, яшаш фалсафаси гоят рангин маъно қирралари билан жилоланади.

Эркин Воҳидов лирикасининг мавзу ва гоёлари хилма-хил: улар севги, садоқат, гўзаллик, бурч, вақт, табиат, инсон қабилардан иборат. Лекин улар бир-бири билан ўзаро боғлиқ, уларни ягона давр ва инсоннинг ижтимоий-фалсафий концепцияси бирлаштириб туради. Шоир ҳаёт ҳақидаги лирик-фалсафий мушоҳадаларида табиат-жамият-инсон масалаларига жавоб излашга интилади.

«Камтарлик ҳақида» шеърида инсон феъли-фаолиятидаги манманлик, калондимоғлик белгилари қораланади. *Камтарлик, олижаноблик фазилатлари инсонни комилликка етаклайди* деган маъно устувор. Чойнак билан пиёла бадиий деталлари эса ана шу бош гоёни образли ифодалашга хизмат қилади. Бадиий фикр умумлашмаси ўқувчини ўйлашга, ўз умрининг кечиш тарзидан, ўтаётган дамлардан муайян хулоса чиқаришга ундайди. Инсоннинг маънавий интеллектуал комиллигини жуда кўп жиҳатлар белгилайди. Шулардан бири камтарликдир. Халқимизнинг «камтарга — камол» деган ҳикматидан шоир чиройли образларга айланган бадиий деталлар (чойнак, пиёла) воситасида ибратли маънони ифодалашга эришган.

Инсон умри — бамисоли оқар сув. Эркин Воҳидовнинг 60-йиллар бошларидаги изланишларида оқиб ўтгучи ва ана шу оний лаҳзаларда одамларнинг баҳри-дилини очгучи, бир умр ёдда сақланиб қолгучи дамларнинг ҳикматини ўқиш, уқиш ва сатрлар бағрига сингдириш етакчи хусусиятлардан биридир. Бу борада шоир кечинмали ҳолатлар, кайфиятлар, манзаралар ифодаси орқали бош гоёни очишга муваффақ бўлади.

Шеърдан чиқарилаётган ибратли маънони ҳам лирик қаҳрамоннинг ўзи ифодалаб, ўқувчининг ихтиёрига қолдираётгани йўқ. Шоирнинг «Фурсат — олтин...» шеърида эса бадиий маънонинг ўзгача ҳолатга сингдирилган ва ривожлантирилган тадрижини кузатиш мумкин. Лирик қаҳрамон айрим тенгқурларининг олтинга тенг вақтни ҳуда-беҳуда сарфлаётганидан, ҳар бир дақиқадан самара ундиришдек тансиқ имкониятдан фойдаланмаётганидан кўнгли ҳалак («Бенаф ўтган ҳаётинг учун вақт олдида берурсан жавоб»).

Тириклик — инсонга берилган беназир имконият. Ундан қай тарзда фойдаланиш ҳар кимнинг сажиясига, маънавий-ақлий савиясига боғлиқ. Бу нарса *вақт* ва *тарих* деб аталмиш буюк синов олдидаги инсоний бурчини адо этиш масъулияти ҳамдир. Бурч ва масъулият ҳисси инсоннинг маънан комиллигини намоён этувчи хусусиятлардан бири.

Шоир панд-насихат ёки даъват орқали эмас, образли ҳолатлар тасвири воситасида ўқувчини фикрлашга ундайди, унинг ўзи ибратли хулосалар чиқариши учун асос яратади.

«Пўлат» шеърисида эса бадиий маъно ўзгача талқинда тажассум топади:

*Пўлат даставвал ойболта бўлди,
Сўнг замбарак бўлиб қуйилди.
Қилич ҳам у,
 милтиқ
 ва наган,
У бомба ҳам бўлиб портлаган.
Лекин олган жаҳонни фақат
Перо бўлиб қуйилгач пўлат.*

Инсон ақли-тафаккури чексиз қудратга, ҳадсиз имкониятларга эга. У оламни билиш, тушуниш ва ўзлаштириш борасида буюк хилқатдир. Ойболтани ясай олган ҳам, замбарак ва бомбани кашф этган ҳам Инсон. Улар Инсон ақлининг маҳсулидир. Оддийгина перо ҳам инсон тафаккурининг мўъжизаси. Демак, уруш-жанжаллар, қирғин-баротлар йўли билан эмас, тинчлик-ҳамжиҳатликда яшаб ҳам Инсон олам сир-синаотларини англаб етиши, ўзлаштириши мумкин экан. Шоирнинг оддийгина пўлатни бадиий образга айлантиришидан, унга рамзий маънолар юклашидан биз шу тахлит ибратли фикр ўқиймиз.

Кўрамизки, Эркин Воҳидов ўзининг илк изланишларидаёқ оламни, одамни кўриш, англаш ҳамда англантишидаги ўзига хос ифода усуллари воситасида инсоннинг бетакрор шахсиятини намоён этган беназир шеъриятини яратди. Лирик миниатюраларидаги (тўртлик, саккизлик, олтилик, рубоий) фалсафий мушоҳадакорлик кўпроқ психологик ҳолатлар, кайфиятлар ҳамда ўйчан манзаралар яратиш орқали воқиф топди («Гўзаллик», «Ойдин кеча...», «Сурат», «Манзара» ва ҳ.к.).

Эркин Воҳидовнинг илк ижодий услубида намоён бўлган кечинмали ўйчанлик ёхуд фикрчан психологизм шоир лирикасининг жанрлари табиатини кенгайтириб юборди. Бу нарса, биринчидан, хилма-хил жанрлар (қасида, баллада, элегия, шеърий эртак, ғазал, мухаммас, рубоий, тўртлик, сонет ва ҳ.к.)да ҳамда поэтик шакллар (олтилик, саккизлик, лирик лавҳа, учлик, иккилик сингари)да инкишоф топган бўлса, иккинчидан, лириканинг муайян жанрлари (қасида, ғазал, баллада) таркибида зуҳур этилган сифат ўзгаришларидир.

Шоирнинг лирик миниатюраларида намоён бўлган сифат ўзгариш-

ларини таъкидлаш жоиз. Бу лирик кечинма ва бадиий фикрнинг намоён бўлиш шакллари, хусусан, лирик миниатюраларидаги ҳолат, кайфият ва манзараларга лирик қаҳрамоннинг муносабати масаласидир. Шоирнинг илк изланишларида лирик қаҳрамон муносабатининг ҳайрат ва эътироф шакли кучли намоён бўлди. Эркин Воҳидовнинг XX асрнинг охири ва XXI аср бошлари лирикасида тасдиқ, инкор, иқроор сингари муносабат турларининг кескин сифат ўзгаришларидаги ифодасини кузатиш мумкин. Бу жиҳатлар шоир лирикасининг жанрлари системасини, айниқса, латифа, эртақ, ривоят, нақл, рубойи кабилар ҳисобига бойитиб, кенгайтириб юборди. Унинг «Тирик сайёралар», «Донишқишлоқ латифалари», «Яхшидир аччиқ ҳақиқат», «Қумурсқалар жанги» туркумларини кузатадиган бўлсак, шоир шеърляти кейинги йилларда ижтимоий-фалсафий таҳлил ҳисобига янада теранлик, қўламдорлик касб этганини кўрамиз:

*Фазоларнинг қай бурчагига
Фикри билан етадир инсон.
Аммо не бор ўз юрагида,
Билмай ўтиб кетадир инсон.
У яшайди тилсимлар аро,
Ҳар кашфиёт янги маррадир.
Унинг ўзи сирли бир дунё,
Дунё эса фақат заррадир.*

Эркин Воҳидов шеърларида кўнгил кўзгусида акс этган ижтимоий воқелик, борлиқ ўз моҳияти, фалсафаси, руҳияти билан яшайди. Бу ҳол шоир шеърларининг аксарияти сюжетли эканлигида кузатилади. Шоир ҳаётбахш дидактика воситасида давр руҳини идрок этган ҳолда умрни эзгуликка бахшида этиш, гўзалликлар яратиш фикрини илгари суради. Кўнгил маърифати, дил эркинлиги ғоялари шоирнинг кейинги йиллар ижодининг ўзак мағзини ташкил этади.

Миллатнинг маънавий-ахлоқий, интеллектуал хислат-фазилатларини улуғлашга, башарий қадриятларни тараннум этишга, тасдиқлашга хизмат қилиб келаётган Эркин Воҳидов бадииятининг ўзи боқий қадрият касб этади, маданий ҳаётимизда гўзаллик ҳодисаси бўлиб қолади. Маънавий-интеллектуал камолотга хизмат қилган гўзалликнинг умри узоқ. Шу боис ҳам у ҳамиша эл-юрт ардоғида.

**Нўъмон Раҳимжонов,
филология фанлари
доктори, профессор.**

Забардаст адиб

Табиатнинг темир қонунларидан бири – авлодлар алмашуви адабиёт оламини ҳам четлаб ўтмаган. Биз кунги кеча кузатганимиз - XX асрда ўзбек адабиёти бешта авлод намояндalarининг ижоди ҳисобига янги тараққиёт босқичига эришди. Булар: М.Бехбудий ва Авлонийлар, Абдулла Қодирий ва Чўлпонлар, Ойбек ва Фафур Гуломлар, Асқад Мухтор ва Шуҳратлар авлоди. Ана шу улуг ва машҳур адиблардан кейин, баъзилари билан эса изма-из яна икки адабий авлод адабиёт майдонига жавлон уриб чиқдики, улар биргаликда XX аср ўзбек адабиётининг бўй-бастани яққол кўрсатиб туради.

Шу кунларда туғилган кунига 80 йил тўлган забардаст адиб Одил Ёқубов қаламкаш дўсти Пиримкул Қодиров билан бирга XX аср ўзбек адабиёти равнақига муносиб ҳисса қўшган тўртинчи авлоднинг пешқадам сиймоларидир. Шу икки сиймодан бири – Одил Ёқубовнинг 50-йилларнинг бошларида адабиёт даргоҳига кириб келиб, шу кунга қадар фаол ижод қилиб келиши, ижод қилганда ҳам Абдулла Қодирий, Чўлпон ва Ойбек юксак намуналарини яратган миллий романчилик мактабини янги ижодий босқичга кўтариши ўзбек адабиётининг катта бахтидир. Зеро, ҳар бир адабиёт, аввало, миллий ўзига хослиги билан эътиборга молик бўлганидек, бу миллий ўзига хослик ва миллий адабий анъаналарнинг давом этиши ҳамда янгиланиб бориши шу адабиёт доирасидаги ворисийликка, узвийликка боғлиқ. Одил Ёқубов шу маънода Абдулла Қодирий бошлаб берган, Ойбек янги довонга олиб чиққан ўзбек романчилик мактабининг ижодий анъаналарига катта ҳурмат билан ёндашиб, бу анъаналарни ўзбек адабиётининг бойлиги сифатида кейинги адабий авлодга икки қўллаб топширди ва ҳамон шу хайрли ишни давом эттирмоқда.

Замонавий адабиёт ёзувчидан уч нарсани талаб қилади, биринчиси - ҳаётни, одамларни билиш, уларнинг руҳиятига кира олиш; иккинчиси - адабий истеъдодга, ёзувчилик маҳоратига эга бўлиш; учинчиси эса - виждонли ва журъатли бўлиш, халқ ва мамлакат ҳаётининг оғриқли нуқталарини эътибордан қочирмаслик, халқ дилининг том маънода таржимони бўлишдир. Афсуски, шу уч шартнинг энг сўнггиси камдан-кам ижодкорлардагина бўлади. Бундай ижодкорлар эса улуг ижодкорлар тоифасига киради. Агар Одил Ёқубовни ёзувчиликнинг ана шу уч шартига жавоб берадиган буюк адиб десак, янглишмаган бўламыз.

Камина ҳозирги Ўзбекистон Миллий университетининг филология факультетида ўқий бошлаганимда ўқувчи ёшлар газетаси саҳифаларида Одил Ёқубовнинг «Тенгдошлар» деб номланган илк қиссаси эълон қилинди. Агар Мўминжон Муҳаммаджоновнинг аллақачон унут бўлган қиссасини эътиборга олмасак, бу ўзбек болалар адабиётидаги биринчи тўлақонли қисса эди. Адабиётимизнинг насрий бўстонида ўша йилларда бошқа асарлар оз бўлгани сабабли, ҳаммамиз шу асарни севиб ўқидик. Асар муаллифи бир зумда машҳур бўлиб кетди. Кўп ўтмай Одил Ёқубов филология факультетининг рус гуруҳига ўқишга кирди. У ўша пайтда камсуқум, ҳатто бир оз одамови бўлгани учун биз унинг ҳаёт йўли ҳақида дуруст бир тасаввурга эга бўлмай юрдик. Аммо кейин маълум бўлдики, у Иккинчи жаҳон урушининг сўнгги йилларида Манчжурияда хизмат қилибгина қолмай, 1945 йилда ёшини катта қилиб, онасини зор йиғлатиб, армияга кетган; Ўрол дарёси бағридаги ўрмонзорларда қор кечган; мисли кўрилмаган қийинчиликларни бошидан кечириб, қирқ даражали офтоб тифида Гоби саҳроси ва Хинган тоғларидан ўтиб, Квантун армияси билан жангда иштирок этган; уруш тугагандан кейин эса Порт-Артур яқинидаги бир шаҳарчада беш йил ҳарбий хизматни ўтаган.

Кейин яна маълум бўлдики, 1916 йилда Туркистонда қурғоқчилик бўлиб, бобосининг 20-30 кўю эчкиси нобуд бўлганида, отаси икки-уч қоп дон-дун эвазига қайсидир бойнинг ўғли ўрнига мардикорликка бориб, Белоруссияда ўрмон кесган; кейин ғирт большевик бўлиб қайтиб келиб, қишлоқдаги «қулоқлар»га қарши аёвсиз курашган; 1937 йилнинг қора қуюни Туркистонга ҳам етиб келганида у «халқ душмани» қилиниб, беному бедарак кетган; шунда деҳқон амакиси таянч тоғсиз қолган оилани қишлоққа кўчириб олиб келган; улар бахтига, қишлоқда бўр заводи очилиб, она-болалар машаққатли йиллардан бир амаллаб омон чиқишган...

Одил Ёқубовнинг ҳаётнинг ана шундай мушкул сўқмоқларидан ўтиб, адабиётга кириб келишида катта ҳикмат бор. Агар у яхшилик билан ёмонлик, очлик билан тўқлик, адолат билан ҳақсизликни кўриб, уларни юрагидан ўтказиб яшамаганида, балки унинг асарларида тасвирланган қаҳрамонлар шу қадар ҳаётий ва ҳаққоний, воқеалар эса шу қадар ишонарли ва таъсирли чиқмаган бўлармиди?!

Кези келганда айтсак, адибнинг Иккинчи жаҳон уруши йилларида Узоқ Шарқда кечган машаққатли ҳаёти билан боғлиқ воқеалар унинг

«Эр бошига иш тушса» (1969), қатағон даврининг даҳшатли лавҳалари эса «Оқ қушлар, оппоқ қушлар» (1988) ва «Адолат манзили» (1998) романларида маълум даражада ўзининг бадиий талқинини топди.

Адибнинг дастлабки қиссаси ўз вақтида қанчалик эътибор қозонган бўлмасин, ўша даврнинг адабий мезонлари асосида ёзилган. Бу мезонларга кўра эса асар ижтимоий долзарб мавзуга бағишланган, гоёвий ўткир, замонавий, китобхонларни коммунистик идеаллар руҳида тарбиялашга хизмат қилиши керак эди. Халқ ва жамият ҳаётининг нозик масалалари, кишилар бошига тушган кўргиликлар, қаҳрамонлар руҳида кечаётган тугён ва курашлар, ҳаётдаги зиддиятлар... совет адабиётидан қувиб чиқарилган эди.

50-йилларнинг ўрталарида Сталин шахсига сиғиниш оқибатларининг фош этилиши, 30-50-йилларда рўй берган фожиали воқеаларнинг юзага чиқиши собиқ совет жамиятини ларзага келтирди. Бу инқилобий аҳамиятга молик воқеа ёзувчининг халқ ва жамият олдидаги масъулиятини ошириб юборди, ундан адабиётга, бадиий ижодга янгича қарашни, янгича ёндашишни тақозо этди. Одил Ёқубов шу даврда «Литературная газета»нинг Ўзбекистон бўйича муҳбири бўлиб ишлагани туфайли, бир томондан, ўзи ёзганидек, республикамизни бошдан-оёқ айланиб чиқди, ўшанда пахтакор ўлкамизнинг ҳаёти ва ташвишларини ўз кўзи билан кўрди, яхшиликнинг ҳам, ёмонликнинг ҳам гувоҳи бўлди, бирда адашди, бирда адолатни тиклашда баҳоли қудрат хизмат қилди. Иккинчи томондан, шу йилларда Москвада тез-тез бўлиб, собиқ иттифоқ Ёзувчилар уюшмасида, марказий адабий газета ва журналларда, таниқли рус ва қардош ёзувчилар ижодида кечаётган янгиланиш жараёнини кузатди. Ана шу ижодий жараён таъсирида Одил Ёқубов «Бир фельетон қиссаси» (1961), «Муқаддас» (1963), «Қанот жуфт бўлади» (1969), «Матлуба» (1970), «Биллур қандиллар» (1975) сингари қиссаларини яратди ва бу қиссалар социалистик реализм мезонлари асосида ёзилган асарлардан меъдаси қон бўлган китобхонлар томонидан қизгин кутиб олинди. Адибнинг, айниқса, «Муқаддас» қиссаси янгиланаётган ўзбек адабиётининг байроқдор асари бўлди. «Ўлкамизнинг ҳаёти ва ташвишларини ўз кўзи билан кўрган, яхшиликнинг ҳам, ёмонликнинг ҳам гувоҳи бўлган адиб шу асарда 50-йиллар охири 60-йилларнинг бошларидаги воқеликни Шарифжон ва Муқаддас образларини яратиш орқали бадиий таҳлил қилиб берди. Атоқли адабиётшунос Озод Шарафиддиновнинг Одил Ёқубовнинг

ҳақиқий ижоди «Муқаддас» қиссаси билан бошланади, деган фикри шу маънода айна ҳақиқатдир.

«Муқаддас»нинг аҳамияти яна шу нарса билан белгиланадики, Одил Ёқубов мазкур асари билан ўзбек адабиётида лирик қисса жанрига асос солиб, шу янги жанрнинг асосий тамойилларини белгилаб берди. Мазкур асардаги Муқаддас образи Абдулла Қаҳҳорнинг «Синчалак», Шароф Рашидовнинг «Ғолиблар», Иброҳим Раҳимнинг «Ҳилола» қиссаларидаги Саида, Ойқиз, Ҳилола сингари илғор ўзбек қизларининг вакиласи бўлиши билан бирга, улардан фарқли ўлароқ, дилбар инсоний фазилатларнинг соҳибаси бўлгани учун ҳам китобхонларнинг севимли қаҳрамонларидан бирига айланди.

Шуни алоҳида қайд этиш керакки, лирик қисса воқеа ва ҳодисаларнинг нафис тасвиригина эмас. Адиб шу жанрда ижод қилар экан, муайян қаҳрамон ва воқеаларга бўлган муносабатини асло яширмайди, аксинча, ҳар бир лавҳада унинг гражданлик позицияси ёлқинланиб туради.

Одил Ёқубовнинг тилга олинган ва тилга олинмаган бошқа қиссалари ҳам шу даврда ёшлар дунёқараши ва бадиий дидининг шаклланишида муҳим роль ўйнади.

Агар ёзувчи бой ҳаётини тажрибага эга бўлмаса, билими чатоқ, ижодий фантазияси эса саёз бўлса, у бир асардан иккинчисига, бир жанрдан иккинчи жанрга ўйлаб ўтади. Одил Ёқубов 60-йилларда кетма-кет бир неча қиссаларни ёзибгина қолмай, худди шу йилларда роман жанрида ҳам қаламини синаб кўрди. Унинг «Эр бошига иш тушса» романи «Қанот жуфт бўлади» қиссаси билан бир йилда дунёга келди. Гарчанд бу асарда, асосан, муаллиф ҳаётининг ҳарбий даври воқеалари тасвир этилган ва асар шу жиҳатдан муайян аҳамиятга эга бўлса-да, уни адибнинг роман жанридаги муваффақияти сифатида баҳолаш қийин. Мазкур асарни Одил Ёқубовнинг роман жанри табиатини эгаллашдаги тажрибаси, «Улуғбек хазинаси» романини яратиш йўлидаги излаишлари, деб баҳолаш тўғрироқдир.

60-йилларда собиқ совет мамлакатидagi сиёсий иқлимнинг ўзгариши илм ва ижод аҳлида ўзбек халқи фани ва маданиятининг шаклланиши ва тараққиётида муҳим роль ўйнаган тарихий сиймоларнинг ҳаёти ва фаолиятини ўрганиш, улар ҳақида илмий ва бадиий асарларни яратиш иштиёқини уйғотди. Шундай сиймолардан бири буюк астроном олим ва подшо Улуғбек эди. М.Шайхзода «Мирзо Улуғбек» трагедиясида бу оламшумул олим ва подшонинг ёрқин образини гав-

далантириб, замонавий ўзбек адабиётида тарихий сиймолар образини яратиш ишларини бошлаб берган эди. Одил Ёқубов устоз адибнинг мазкур асари борлигига қарамай, Улуғбек шахси ва у яшаган тарихий даврга мурожаат қилиб, ўзининг ўлмас асарини яратди (1973).

Бизгача етиб келган маълумотларга қараганда, Улуғбек даврида, фан ва маданиятнинг турли соҳаларига оид китоблардан иборат бой кутубхона бўлган ва Улуғбек хазинаси ҳисобланган бу ноёб китобларни унинг фожиали вафотидан кейин шогирдлари Самарқанд атрофидаги тоғли-қирли жойларга яширишган экан. 50-йилларнинг иккинчи ярмидан бошлаб ана шу хазинани топиш мақсадида бир неча илмий экспедициялар уюштирилди. Эҳтимол, Улуғбекдан қолган маънавий меросга бўлган ана шу қизиқиш адибда «Улуғбек хазинаси» романини ёзишга туртки бергандир. Лекин Одил Ёқубовни қизиқтирган хазина қаергадир кўмилган ноёб китоблар эмас, балки Улуғбекнинг маърифатпарвар подшо ва олим сифатида олиб борган ишлари ва қолдирган илмий-маънавий мероси эди.

Ўзбек халқи тарихининг энг чигал ва мураккаб даврида яшаган ва ҳаёти фожиа билан тугаган Улуғбек адибни машҳур олим сифатида эмас, балки энг аввало кучли ижтимоий курашлар гирдобига тушиб қолган маърифатли подшо сифатида қизиқтирди. Амир Темурдан қолган давлатнинг катта бир қисмини идора қилган, истаган рақибини қиличдан ўтказиши мумкин бўлган бу ҳукмдор қандай қилиб ўзи атрофида даҳшатли фитнанинг пайдо бўлаётгани ва фитначилар ўзлари тўқиган тўрга унинг пушти камаридан туғилган фарзандини илин-тирганларини билмагану, қандай қилиб унинг инсонпарвар ва адолатпарвар подшо эканлигини кўра-била туриб мутаассиблар унга чоҳ қази-ганлар ва унинг ўғли шу қонхўр кишиларга маслакдош бўлиб қолган? Одил Ёқубов романда ана шу муаммони ечишни ўз олдига бадий вазифа қилиб қўйган.

Адиб тарихий мавзуга илк бор мурожаат этганига қарамай, тарихий роман жанрининг табиатини нозик ҳис қилиб, тарихий давр ҳақиқатини ёрқин ифодалай оладиган реал ва тўқима образлар тизимини, асар композицияси ва конфликтини пухта ишлаб чиқди. Улуғбекнинг шайх Низомиддин билан илмий мунозараси, ўғли Абдуллатиф билан тўқнашуви, Али Қушчи ва бошқа шогирдлари билан муносабатларини катта маҳорат билан тасвирлабгина қолмай, шу давр ўзбек адабиётига полифоник тасвир санъатини дадил олиб кирди.

Асар эндигина якунланиб, китобхонлар қўлига етиб бориши арафасида адабиётда замонавийлик масаласи кўтарилиб, Одил Ёқубов билан Бобур ҳақидаги романи устида ишлаётган Пиримқул Қодировга қарши катта сиёсий компания бошланди. Муҳолифлар ҳар иккала ёзувчини тарихий ўтмишни идеаллаштириш ва бошқа нозик масалаларда айблашди. Агар ўша кезларда Чингиз Айтматовнинг «Улуғбек хазинаси» романи учун муаллифни самимий табрикловчи дил сўзлари эълон қилинмаганида, балки, адиб бошига ёғилаётган тухмат ва маломат тошлари давом этган бўлармиди.

«...Бадиий қуввати жиҳатидан салмоқдор бу роман, - деб ёзган эди машҳур ёзувчи, - мени ларзага солди. Бу эса яхши асарнинг биринчи аломати. Бундан ҳам муҳими шундаки, романни ўқир эканман, кўнглимда туркий халқларимиз тарихи учун ифтихор туйғуси жўш уриб кетди. Улуғбек шундай даҳоки, у бизнинг асрлар оша тарихимизга, замин у замонда тутган мавқеимизга гувоҳ. Улуғбек — бизнинг дилдаги оҳимиз, ҳасратимиз, у буюк инсоний тажрибалар ҳақида, дунё ҳақида юксак мезонларда туриб мулоҳаза юритиш, ҳукм-сабоқлар чиқариш учун асос берадиган шахс...»

Қаламкаш биродарининг бу қалб сўзларидан илҳомланган адиб янада жўшиб ижод қила бошлади. Кўп ўтмай, унинг замонавий мавзудаги «Диёнат» (1977), «Оқ қушлар, оппоқ қушлар» (1989), тарихий мавзудаги «Кўҳна дунё» (1982) сингари романлари майдонга келди. Бу асарларнинг ҳар бирида халқимизнинг ўтмиш ва замонавий ҳаётидаги муҳим муаммолар ўртага ташланди ва ёрқин бадиий тажассумини топди.

Одатда бирор ёзувчи ижоди ҳақида сўз борганда, китобхонлар шу ёзувчининг бош мавзуси нима, деб сўрайдилар. Агар Одил Ёқубов ҳақида шундай савол берилса, мен: «Адиб ижодининг бош мавзуси ҳақиқат ва адолат масаласи», деб жавоб берган бўлардим. Тўғри, ҳақиқат ва адолат учун кураш, умуман, адабиётнинг ўзак мавзуларидан биридир. Аммо ҳозирги ўзбек адабиётида бошқа бирор ёзувчи бу мавзунини Одил Ёқубовдек изчил ва чуқур ёритмаган. Дарвоқе, у нафақат бадиий асарларида, балки нутқларида ҳам ҳақиқатсевар адиб эканлигини намоён этиб келади.

Совет давлатининг парчаланиши арафасида Москвада халқ депутатларининг ойлаб давом этган сессияларида ўзбек пахтакорларининг, айниқса, аёлларнинг оғир аҳволи ҳақида жон қуйдириб гапирган, ўша пайтдаги давлат раҳбарларининг эътиборини бу чидаб бўлмас ма-

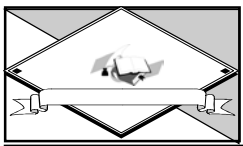
салага биринчи бўлиб қаратган ёзувчи ҳам Одил Ёқубов бўлади. Ана шундай курашчан дунёқарашга эга бўлган, ўз Ватанининг том маънода хур ва озод бўлишини, халқининг фаровон яшашини истаган адибда ёзувчи бўлишининг юқорида айтиб ўтилган учинчи шарти — журъаткорлик, халқ дилининг таржимони бўлиш фазилатлари мужассам. Улар Одил Ёқубовнинг асосий фазилатларидандир.

Камина ушбу мақолада адибнинг драматург сифатида яратган асарларига тўхталиш имконига эга бўлмадим. Ҳолбуки, у, баъзи драматурглардек, бир-икки саҳна асарини эмас, балки «Олма гуллаганда», «Чин муҳаббат», «Айтсам тилим куяди, айтмасам дилим», «Юрак ёнмоғи керак», «Музаффар Темур», «Бир кошона сирлари» сингари талайгина драмаларни ёзган ва бу асарларнинг аксари ҳозирги Ўзбекистон Миллий академик драма театрида саҳналаштирилиб, томошабинларнинг самимий олқишларига сазовор бўлган.

XX асрда бизга замондош бўлиб яшаган устоз ёзувчиларнинг қарийб бирортасини биз, китобхонлар ва адабиётшунослар, саксон ёшга тўлганлиги билан муборакбод эта олмаганмиз. Уларнинг бир қисми қатағон этилиб, иккинчи қисми эса қатағон йилларида орттирган жароҳатлари орқасида узоқ яшашмади. Бахтимизга, Одил Ёқубов қутлуг 80 ёшини ижодий куч-қувватга тўлган ҳолда қарши олиб, ўзининг «Осий банда» деган янги романини ва замондошлари ҳақидаги хотиралар китобини тугаллаш арафасида турибди.

Шояд бу роман ҳам забардаст адибнинг яқин ўтмишдаги халқ ва мамлакат ҳаётининг оғриқли нуқталарини ҳаққоний тасвирлаган, ўзбекона бетакрор характерлар яратилган, одилона ўзига хос тасвир маҳорати ва тил устида ишлаш санъатини ёрқин намойиш этган асар сифатида мустақиллик даври ўзбек адабиёти хазинасида абадул абад қолса...

Наим КАРИМОВ,
филология фанлари доктори.

LUG‘ATSHUNOSLIK

«Асос-ул-балоға»нинг қўлёзма ва нашр нусхалари

Хоразмлик буюк аллома Абу-л-Қосим Маҳмуд аз-Замахшарий филологиянинг турли соҳаларида 70 дан ортиқ нодир асарлар яратган. «Асос-ул-балоға» асари унинг луғатшуносликдаги шоҳ асарларидан бири ҳисобланади. Бу асар бутун араб луғатшунослигида муҳим аҳамиятга эга манбадир. Академик А.Рустамовнинг фикрича, мазкур асар араб луғатшунослигини бир неча поғона юқори кўтарган.¹ Араб луғатшунослиги тарихида тўртта мактаб мавжуд бўлиб, ироқлик луғатшунос олим Хусайн Нассорнинг таъкидлашича, аз-Замахшарий айнан шу асари билан араб луғатшунослигининг тўртинчи мактабига асос солган.²

«Асос-ул-балоға»нинг йирик шарқшунослар, тилшунослар, тарихчи олимлар томонидан юқори баҳоланишига сабаб аз-Замахшарий айнан шу асари орқали луғатшунослик соҳасига бир қатор янгиликлар киритган.

Олимнинг «Асос-ул-балоға» луғатидаги биринчи ютуғи шундаки, у ўзигача мавжуд бўлган, лекин ривожлантирилмаган усул, яъни луғатда сўзларни қатъий алифбо тартибида барча ўзак ундошларни ҳисобга олган ҳолда бериш усулини такомиллаштирди. Умуман, аз-Замахшарий араб луғатшунослигида биринчи бўлиб алифбо тизимини яхши йўлга қўйган луғатшунос олим ҳисобланади.

«Асос-ул-балоға»нинг асосий муваффақиятларидан яна бири луғатдаги сўзларни ўша даврда истеъмолда бўлган жумла ва иборалар таркибидан ажратилмаган ҳолда берилганлигидир. Бу усул сўз маъноларини ҳар томонлама ва батафсил изоҳлаш имконини беради. Луғатда қўлланилган бу усул асарнинг тарихий нуқтаи назардан аҳамиятини таъминлаган, яъни асарда сўзларни изоҳлаш учун келтирилган жумла ва иборалар ўша давр тил хусусиятларини, қонун-қоидаларини мукамал ўрганиш имкониятини беради. Бу омил тил ўрганувчилар учун ҳам, унинг хусусиятларини тадқиқ қилувчилар учун ҳам қулайлик яратиши билан аҳамиятлидир.

Аз-Замахшарий луғатнинг муқаддима қисмида ёзишича, ибора ва жумлаларни тузиш йўллари ва услублари билан яқиндан таништириш ҳамда уларни ўргатиш орқали сўзга чечан кишилар, етук адибларни

етиштиришни ўз олдига мақсад қилиб қўйган.³ Айнан шу боис муаллиф ўз асарини «Асос-ул-балоға», яъни «Балоғат асослари» деб номлаган.

Ҳозирда «Асос-ул-балоға» луғатининг турли даврларда кўчирилган қўлёзма нусхалари дунёнинг йирик кутубхоналари, музейлари, қўлёзма фондларида сақланмоқда.

Карл Броккельман ўзининг «Араб адабиёти тарихи» китобида келтирган маълумотларга кўра, «Асос-ул-балоға»нинг қўлёзма нусхалари Париж миллий кутубхонасининг қўлёзмалар фондида 6720 инвентарь рақам остида сақланади.⁴ Шунингдек, асарнинг қўлёзма нусхалари Рим миллий кутубхонасида, 370 инвентарь рақам остида Болония кутубхонасида, 277 инвентарь рақам остида Работ кутубхонасида мавжуд.

Миср Араб Республикасининг «Дар-ул-кутуб-ил-илмиййа» кутубхонасида ҳам асарнинг бир неча қўлёзма нусхалари мавжуд бўлиб, улардан бири 232 инвентарь рақам остида сақланади. Мазкур нусха икки жилдан иборат. Биринчи жилда 278, иккинчи жилда 259 саҳифа бор, жами 537 бетни ташкил этади.

Суриянинг Дамашқ шаҳридаги «ал-Асад» кутубхонасида «Асос-ул-балоға»нинг тўртта қўлёзма нусхаси бор. Улардан 46 инвентарь рақам остида сақланаётган қўлёзма нусха 426 саҳифадан иборат. 393 бетли нусха 14150 инвентарь рақам остида сақланади. 15496 инвентарь рақам остидаги қўлёзма нусха 295 варақдан иборат. Тўртинчи қўлёзма нусха 168 саҳифадан иборат бўлиб, 17455 инвентарь рақам остида сақланади.⁵

Келтирилган маълумотлардан кўриниб турибдики, кутубхонада мавжуд ҳар тўрт нусха саҳифалар сони жиҳатидан бир-биридан фарқ қилади. Бундан қўлёзмалар орасида фақат айримларигина тўлиқ нусха бўлиши мумкин, деган хулоса келиб чиқади. Мазкур нусхаларни кўриш имконияти бўлмагани учун аниқ маълумотларни келтирмадик.

«Асос-ул-балоға» луғати кўплаб олимлар эътибор марказида бўлган асарлар сирасига киради. У асосида асарлар ҳам яратилган. Ибн Ҳажар ал-Асқалоний (вафоти 1448 йил) ўзининг «Фирос-ул-асос» («Асоснинг ниҳоли») номли китобини аз-Замахшарийнинг «Асос-ул-балоға» асарига таяниб яратган. Мазкур асарнинг қўлёзма нусхаси Мисрнинг «Дар-ул-кутуб-ил-мисриййа» кутубхонасида 323 инвентарь рақам остида сақланади. Ал-Асқалонийнинг шарҳи мавжуд нусха ҳозирда Берлин кутубхонасида ҳам мавжуд бўлиб, 2959 инвентарь рақам остида қайд қилинган. Асарга шайх Муҳаммад Абдурауф ал-Мунаввий (вафоти 1622 йил) томонидан ҳам қисқача шарҳ ёзилган.

Бағдод кутубхонасида «Асос-ул-балоға»нинг 6576 инвентарь рақамли яна бир қўлёзма нусхаси мавжуд. Шунингдек, Британия музейи қўлёзмалар фондида ҳам асарнинг бир неча қўлёзма нусхалари бор. Шу фонднинг интернетдаги сайтыга киритилган кутубхона каталогига бу нусхаларнинг фақат биттаси – 18189 инвентарь рақам остида сақланаётган қўлёзма нусха қайд этилган. Унинг бошқа нусхалардан афзаллиги шуки, қўлёзманинг ҳар бир саҳифасида матн зарҳал, яъни тилла суви югуртирилган ҳошия ичига жойлаштирилган.⁶

Бугунги кунда луғатнинг энг кўп нусхаси (қўлёзмалари назарда тутилаяпти) Туркиянинг Истанбул шаҳридаги Сулаймония кутубхонасида сақланади. Кутубхона таркибида бир қанча шарқ қўлёзмалари фондлари мавжуд бўлиб, уларда «Асос-ул-балоға»нинг йигирма иккита қўлёзма нусхаси бор. Бу нусхалар хусусида Ўзбекистонда ҳам маълумотлар етарли эмас. Шуларни эътиборга олган ҳолда уларнинг тўлиқ тавсифини келтирамиз:

1. Анталия-Текели ўғли кутубхонасида 660 инвентарь рақам остида сақланаётган қўлёзма. Қўлёзма насҳ хатида кўчирилган. Нусха кўчирилган йил ва хатотнинг номи маълум эмас. Мазкур нусха 467 саҳифадан иборат. Ҳар бир саҳифада 25 та сатр мавжуд. Саҳифа ўлчами - 270x160 мм, матн ўлчами - 200x100 мм.

2-3. Айё-софия кутубхонасида 0.4657 инвентарь рақам остида асарнинг биринчи жилди, 0.4658 инвентарь рақам остида эса иккинчи жилди сақланади. Нусха хатот Кабир ибн Муҳаммад томонидан ҳижрий 728 йили кўчирилган. Биринчи жилд 288 саҳифадан иборат бўлиб, ҳар бир саҳифада 37 та сатр мавжуд. Иккинчи жилд 248 саҳифа, ҳар бир бетда 21 та сатр бор. Саҳифа ўлчами - 265x155 мм, матн ўлчами - 200x95 мм.

4. Чорлулу Али Пошо кутубхонасида 365 инвентарь рақам остида сақланаётган қўлёзма. Бу нусха ҳижрий 1006 йили насҳ хатида кўчирилган. Хатотнинг номи номаълум. Мазкур нусха 380 варақдан иборат бўлиб, ҳар бир бетда матн 27 сатрдан иборат. Саҳифа ўлчами - 260x173 мм, матн ўлчами - 194x105 мм.

5-6. Асад Афанди кутубхонасида 3178 инвентарь рақам остида асарнинг биринчи жилди, 3179 рақам остида эса иккинчи жилди сақланади. Нусха ҳижрий 782 йили хатот Али ибн Аҳмад томонидан таълиқ хатида кўчирилган. Биринчи жилд 282, иккинчи жилд эса 259 саҳифадан иборат. Саҳифадаги сатрлар сони 31 та. Саҳифа ўлчами - 307x212 мм, матн ўлчами - 227x148 мм.

7. Фотиҳ кутубхонасида 5161 инвентарь рақам остида сақланаётган нусха. Нусха насҳ хатида кўчирилган. Кўчирилган йили ва хатотнинг

номи маълум эмас. Мазкур қўлёзма 367 саҳифадан иборат. Саҳифадаги сатрлар сони 30 та. Саҳифа ўлчами - 283x195 мм, матн ўлчами - 205x113 мм.

8. Ҳожи Башир Оға кутубхонасида 622 инвентарь рақам остида сақланаётган қўлёзма. Мазкур нусха хаттот Яҳё ибн Фаҳриддин томонидан насҳ хатида кўчирилган. Қўлёзма кўчирилган сана номаълум. Қўлёзма 337 варақдан иборат. Ҳар бир саҳифада 33 та сатр мавжуд. Саҳифа ўлчами - 293x187 мм, матн ўлчами - 205x120 мм.

9. Ҳожи Маҳмуд Афанди кутубхонасида 5849 инвентарь рақам остида асарнинг икки жилддан иборат қўлёзма нусхаси сақланади. Нусха ҳижрий 1299 йили насҳ хатида кўчирилган. Хаттотнинг номи маълум эмас. Биринчи жилд «ҳамза»дан «шин»гача бўлган бобларни ўз ичига олган бўлиб, 337 бетдан иборат. Иккинчи жилд эса «сод боби»дан бошланиб, «ёй боби» билан тугайди ва 370 бетдан ташкил топган. Саҳифа ўлчами - 255x159 мм, матн ўлчами - 200x90 мм.

10. Холид Афанди кутубхонасида 563 инвентарь рақам остида сақланаётган нусха. Қўлёзма ҳижрий 1032 йили хаттот Мустафо ал-Ҳалватий томонидан насҳ хатида кўчирилган. Мазкур нусха 510 бетдан иборат. Ҳар бир бетда 25 та сатр мавжуд. Саҳифа ўлчами - 298x187 мм, матн ўлчами - 220x103 мм.

11. Ҳамидия кутубхонасида 1358 инвентарь рақам остида сақланаётган нусха. Мазкур нусха ҳижрий 1164 йили насҳ хатида кўчирилган. Хаттоти номаълум. Қўлёзма 395 саҳифадан иборат. Ҳар бир саҳифада 31 та сатр мавжуд. Саҳифа ўлчами - 250x140 мм, матн ўлчами - 180x85 мм.

12. Қилич Али Пошо кутубхонасида 1000 инвентарь рақам остида сақланаётган нусха. Қўлёзма насҳ хатида кўчирилган. Нусха кўчирилган сана ва хаттотнинг номи маълум эмас. Қўлёзма 953 бетдан иборат. Ҳар бир бетда сатрлар сони 31 та. Саҳифа ўлчами - 243x180 мм, матн ўлчами - 189x124 мм.

13. Лалели кутубхонасида 3532 инвентарь рақам остида сақланаётган нусха. Қўлёзма ҳижрий 691 йили насҳ хатида кўчирилган. Хаттотнинг номи маълум эмас. Нусха 465 бетдан иборат. Ҳар бир саҳифада 25 та сатр мавжуд. Саҳифа ўлчами - 275x165 мм, матн ўлчами - 210x105 мм.

14. Лалели кутубхонасида 3533 инвентарь рақам остида сақланаётган нусха. Қўлёзма ҳижрий 1162 йили хаттот Ҳасан Нўъмон Пошо томонидан насҳ хатида кўчирилган. Қўлёзма 580 саҳифадан иборат. Ҳар бир бетдаги сатрлар сони 25 та. Саҳифа ўлчами - 270x150 мм, матн ўлчами - 904x90 мм.

15. Раис ул куттаб кутубхонасида 1077 инвентарь рақам остида сақланаётган нусха. Қўлёзма ҳижрий 1161 йили хаттот Муҳаммад ибн Мустафо томонидан насҳ хатида кўчирилган. Мазкур нусха 309 варақдан иборат. Ҳар бир бетда сатрлар сони 33 та. Саҳифа ўлчами - 325x209 мм, матн ўлчами - 244x137 мм.

16. Серез кутубхонасида 3641 инвентарь рақам остида сақланаётган нусха. Қўлёзма ҳижрий 997 йили хаттот Муҳаммад ибн Али томонидан насҳ хатида кўчирилган. Мазкур нусха 416 варақдан иборат. Ҳар бир бетда 27 та сатр мавжуд. Саҳифа ўлчами - 308x215 мм, матн ўлчами - 245x140 мм.

17. Сулаймония кутубхонасида 988 инвентарь рақам остида сақланаётган нусха. Нусха настаълиқ хатида кўчирилган. Қўлёзма кўчирилган сана ва хаттотнинг номи маълум эмас. Мазкур нусха 581 варақдан иборат. Ҳар бир бетда сатрлар сони 21 та. Саҳифа ўлчами - 227x150 мм, матн ўлчами - 164x80 мм.

18. Шоҳид Али Пошо кутубхонасида 2590 инвентарь рақам остида асарнинг фақат иккинчи жилди сақланади. Унинг биринчи жилди мавжуд эмас. Қўлёзма ҳижрий 960 йили Дамашқда хаттот Юсуф Шарофиддин томонидан насҳ хатида кўчирилган. Мазкур нусха 321 варақдан иборат. Ҳар бир бетда сатрлар сони 21 та. Саҳифа ўлчами - 345x158 мм, матн ўлчами - 170x90 мм.

19. Шоҳид Али Пошо кутубхонасида 2591 инвентарь рақам остида асарнинг фақат биринчи жилди сақланади. Асарнинг иккинчи жилди мавжуд эмас. Қўлёзма ҳижрий 788 йили хаттот Аҳмад ибн Маҳмуд томонидан насҳ хатида кўчирилган. Мазкур нусха 372 варақдан иборат. Ҳар бир бетда сатрлар сони 21 та. Саҳифа ўлчами - 263x187 мм, матн ўлчами - 195x145 мм.

20. Гархон Султон кутубхонасида 311 инвентарь рақам остида сақланаётган нусха. Қўлёзма ҳижрий 705 йили насҳ хатида кўчирилган. Хаттотнинг номи маълум эмас. Мазкур нусха 386 варақдан иборат. Ҳар бир бетда сатрлар сони 23 та. Саҳифа ўлчами - 290x170 мм, матн ўлчами - 220x128 мм.

21. Йени Жами кутубхонасида 1120 инвентарь рақам остида сақланаётган нусха. Қўлёзма ҳижрий 980 йили таълиқ хатида кўчирилган. Хаттотнинг номи номаълум. Мазкур нусха 389 варақдан иборат. Ҳар бир бетда сатрлар сони 25 та. Саҳифа ўлчами - 265x169 мм, матн ўлчами - 200x105 мм.

22. Йени Жами кутубхонасида 1121 инвентарь рақам остида сақланаётган нусха. Қўлёзма насҳ хатида кўчирилган. Нусха кўчирилган йили ва хаттотнинг номи номаълум. Мазкур нусха 420 варақдан иборат.

рат. Ҳар бир бетда сатрлар сони 31 та. Саҳифа ўлчами - 265x173 мм, матн ўлчами - 285x120 мм.

«Асос-ул-балоға» асарининг илмий-назарий ва амалий аҳамияти нечоғлиқ юқори эканлигини унинг нашрлари билан ҳам изоҳлаш мумкин. Асар нашрларини вақт жиҳатидан қуйидаги кетма-кетликда санаб ўтиш мумкин:

Асар дастлаб 1881 йилда Қоҳиранинг Мустафо Ваҳбий нашриётида чоп этилган. Кейинчалик 1893 йили Ҳиндистоннинг Лакхнау ва 1906 йили Ҳайдаробод шаҳарларида нашр қилинган.

«Асос-ул-балоға»нинг аксарият нашрлари Миср Араб Республикасида тайёрланган. Улардан бири 1908 йили Муҳаммад Мустафо нашриётида босмадан чиққан. Шунингдек, асар 1922 йили Қоҳиранинг «Дар-ул-кутуб-ил-илмийа» нашриётида чоп этилган. Мазкур нашр икки жилддан иборат. У 1972 йили Мисрда қайта нашр қилинган. Нашр тўлиқ ҳисобланади. Нашрнинг бир нусхаси Гарвард университетининг кутубхонасида OL 22423.5 инвентарь рақам остида сақланади.

1953 йили Мисрда тадқиқотчи Абдурахим Маҳмуд таҳрири остида «Асос-ул-балоға»нинг нашри амалга оширилган. Яна бир нашри шу йили Байрутнинг «Дар-ус-саодат» нашриёт уйида босмадан чиққан. Нашр икки жилддан иборат. Ушбу нашрнинг бир нусхаси ҳозирда OL 22423.4 инвентарь рақам остида Гарвард университетининг кутубхонасида сақланмоқда.⁷

Шунингдек, асар 1960 йили Қоҳиранинг «Миллий иттифоқ» нашриёти томонидан «Халқ китоби» туркуми остида бир жилдда босмадан чиққан. Луғатнинг Мисрда чоп этилган барча нашрлари ҳозирда Қоҳиранинг «Дар-ул-кутуб-ил-мисрийа» кутубхонасида мавжуд.

Биз юқорида «Асос-ул-балоға» асарининг дунёнинг турли мамлакатлари кутубхона, музей ва фондларида сақланаётган қўлёзма ва нашр нусхалари ҳақида сўз юритдик. Лекин шуниси ачинарлики, улуғ аждодимиз томонидан яратилган ноёб, қолаверса, бугунги кун талабларига ҳам тўлиқ жавоб берадиган мазкур нодир асарнинг мамлакатимиз худудида на қўлёзма, на тошбосма нусхаси бор. Ўзбекистонда асарнинг ягона нашр нусхаси мавжуд бўлиб, у ҳозирда Тошкент ислом университетининг қўлёзмалар хазинасида 74/І ва 74 /ІІ инвентарь рақам остида сақланади. Нусха Муҳаммад Босил Уйун ас-Суд томонидан тадқиқ этилиб, 1998 йили Байрутнинг «Дар-ул-кутуб-ил-илмийа» нашриётида икки жилдда босмадан чиққан.

Хулоса ўрнида шуни айтиш керакки, «Асос-ул-балоға» луғати, унинг тузилиш тамойиллари нафақат ўз даврининг луғатшунослик соҳаси учун андоза бўлган, балки бугунги кун луғатлари учун ҳам асос вази-

фасини ўтайди. Қолаверса, мазкур манба араб луғатшунослиги тарихини, унинг тил хусусиятларини очиб берувчи асарлар сирасига киради. Бироқ ундан кўпчилик мутахассислар воқиф эмас. Шунинг учун ҳам биздаги ягона нашр асосида луғатнинг нухаларини кўпайтириш ҳамда шарқшунослик, хусусан, араб тили фани ўқитиладиган олий таълим муассасаларини у билан таъминлаш келажакда малакали араб тили мутахассислари тайёрлаш сифатини оширишда ўзига хос замин бўлади.

Нигора СУЛАЙМОНОВА,
Тошкент давлат шарқшунослик
институти аспиранти.

-
- 1 А.Рустамов. Маҳмуд Замахшарий. Т.: Фан, 1971.
 - 2 В.М.Белкин. Арабская лексикология. М.: Издательство Московского университета, 1975.
 - 3 Аз-Замахшарий. Асос-ул-балоға. 1-жилд. Байрут, Дар-ул-кутуб-ил-илмийа, 1998.
 - 4 Brockelmann C. Geschichte der arabischen litteratur. Bd. I. Leiden, 1937.
 - 5 Аз-Замахшарий. Асос-ул-балоға. 1-жилд. Байрут, Дар-ул-кутуб-ил-илмийа, 1998. 10-б.
 - 6 Catalogue of Arabic, Persian and Ottoman Turkish books. Volume 2. Authors, Titles and Personal subjects. Arabic: На – ‘Айн. – Cambridge, Massachusetts: Published by Harvard University Library, 1968.
 - 7 Brockelmann C. Geschichte der arabischen litteratur. Bd. I. Leiden, 1937.

* * *

Яхши табиб маълум дардларнинг давосини биладиган, агар ўзига номаълум касаллик бўлса, беморга ёрдами тегадиганларни чақирадиган кишидир.

Ж. Лабрюйер

* * *

Даволовчи врач тажрибаси оша борган сари гигиенанинг кудратини ва дори-дармоннинг нисбатан заифлигини кўпроқ тушуна бошлайди.

Г.А. Захарьин

TIL TARIXI

Чун сўзининг маъно хусусиятларига доир

Маълумки, ўрта мактаб, лицей ва коллежларнинг адабиёт дарсликларига ўзбек мумтоз адабиёти асарларидан матнлар киритилган. Тарихий ёзма манбалар матнини ўқувчи-талабаларга ўқитишда тил тарихига доир айрим сўз ёки сўз шакллари изоҳлаш, шарҳлашга тўғри келади. Бу эса, албатта, ўқувчи-талабаларнинг ушбу манбалар мазмунини пухта ўзлаштириш, тўғри тушуниш ва таҳлил қилишларига ёрдам беради.

Гап шундаки, ўзбек тили ўз тарихий тараққиёти давомида турли даражадаги ўзгаришларга учраган. Бу ўзгаришлар унинг фонетикаси, лексик қатлами, морфологияси ва синтактик қурилишида ҳам рўй берган. Ушбу мақолада ўзбек тили лексикасига форс тилидан ўзлашиб, ўзбек мумтоз адабиёт асарларида XII асрдан то XIX асргача фаол қўлланган *чун* сўзи хусусида сўз юритамиз.

Бу сўз, дастлаб, «Тафсир», Рабғузийнинг «Қисаси Рабғузий», «Қисасул-анбиё», Қутбнинг «Хусрав ва Ширин», Сайфи Саройининг «Гулистони бит-туркий» каби насрий асарлари тилида учрайди¹. Кейинчалик унинг ғазал жанрида ҳам кенг қўлланилгани кузатилди. Навоий ва Бобурнинг шеърий ва насрий асарларида ҳам бу сўз кенг қўлланиб, бир неча маънони ифодалаган.

Тилшуносликка доир адабиётларда *чун* сўзида боғловчига хос хусусиятлар мавжудлиги таъкидланиб, пайт, сабаб, шарт, ўхшатиш ва натижа маъноларини ифодалаш қайд этилади.² Бу сўз мустақил ҳолда маъно ифодаламаса-да, содда ва қўшма гап таркибида қўлланиб, уларни бир-бирига боғлаш вазифасини ҳам бажаради.

Чун сўзининг маънолари форс ва ўзбек тилларига бағишланган адабиётларда, луғатларда турлича шарҳланади. Жумладан, М.Абдусаматов бу боғловчи ҳозирги эрон адабий тилидаги содда ва қўшма гапларда пайт ва сабаб мазмунини ифодалашини айтади³. Форсча-ўзбекча луғатда унинг ўзбек тилидаги *каби* кўмакчиси маъносига тенг келиши (*чун моҳ - ой каби*), шунингдек, *қандай? қандай қилиб?* сўроқ олмошлари маъносида келиши ҳақида маълумот берилади⁴.

Ҳозирги замон форс тилига оид изоҳли луғатларда ҳам *чун* сўзига турлича изоҳ берилган. Жумладан, доктор Муҳаммад Мўйиннинг изоҳ-

лашича, *чун* қадимги паҳлавий тили (*чидун* сўзи)дан олинган бўлиб, *ўхшатиш* (*чун* - *ташбеҳ*, *монанд*, *мисли*), *пайт* (*вақти*, *ҳангоми*), *зеро* ўрнида, форс тилидаги *бад ин сабаб* (*ушбу сабабдан сўнг*) маъносида ҳамда форс тилидаги сўроқ олмошлари *чегунэ*, *четўур?* (*қандай?*) *чесон?* (*қанча?*) ўрнида қўлланилади.⁵

Ўзбек мумтоз шеърлятида *чун* боғловчиси билан бирга унинг варианты - *чу* шакли ҳам қўлланган. Уни фақат шеърый асарлардагина учратиш мумкин. Улар маънода фарқланмайди. Доктор Ҳасан Анварий ҳам форс шеърлятида *чу* шаклининг кенг қўлланганлигини таъкидлайди ва *чу/чун* билан маънода бир хил эканлигини кўрсатган ҳолда унинг «шоирона» сўз эканлигини айтади ва *ўша жойданки*, *вақтеки*, *ҳангомеки* (*вақтида*), *монанди* (*ўхшаш*), *мисли* (*мисли*, *каби*), *ҳудудида*, *қарийб*, *яқин* каби маъноларда қўлланганлигини қайд қилади⁶. Шунингдек, Н.Умарова *чун/чу* боғловчилари Алишер Навоийнинг ғазаллари мақтасида сабаб-натижа, сабаб-оқибат, мазмун муносабатини ифодалашини кўрсатади.⁷

Эски ўзбек тилида фаол қўлланган ва ҳозирги ўзбек тилида қўлланивчи айрим сўзларнинг келиб чиқиши *чун* боғловчисининг тарихий тараққиёти билан боғлиқ. *Чунон* сўзи *чун* ва *он* (*чунон* — *шу дамда*, *шу онда*, *шу вақтда*) *чунин* сўзи *чун* ва *ин* (*чунин* — *шунда*) сўзларининг қўшилишидан ҳосил бўлган⁸.

Мумтоз матнлардаги *чун* боғловчиси сабаб мазмунида қўлланганда, уни ҳозирги ўзбек тилига *шунинг учун* боғловчиси, шунингдек, ҳозирги ўзбек тилида мавжуд бўлган сифатдош+кўмакчи (*-гани учун*) морфологик шакли ёрдамида трансформациялаш мумкин бўлади. Масалан, *Чун Ардашернинг ўғли йўқ эрди*, *дедиким*, *нечук маломат бўлмағайким*, *олам мулкин олдим...* (Тарихи мулуки ажам, 224-б). Жумлани қуйидагича трансформациялаш мумкин: *Ардашернинг ўғли йўқ эрди*, *шунинг учун дедиким...* ёки *Ардашернинг ўғли бўлмаганлиги учун*, *дедиким...* Бу хусусиятни «Бобурнома» асарида ҳам кузатиш мумкин: *Чун қиш Ламғон сайри қилур хаёли бор эрди*, *ҳавзнинг атрофида йигирмача норунж дарахтини буюрдумким*, *қўруғайлар* (224-б).

Чун боғловчиси пайт маъносида қўлланган бўлса, ҳозирги ўзбек адабий тилидаги пайт маъносини ифода қилувчи *-иб*, *-б*, *-гач*, *-гандан сўнг* каби грамматик воситалар билан трансформациялаш мумкин. Масалан, *Чун ўтунлар чўғ бўлди*, *ерга ёйдилар* (Насойим ул-муҳаббат, 155-б). Жумлани қуйидагича трансформациялаш мумкин: *Ўтинлар чўғ бўлгач // -гандан сўнг*, *ерга ёйдилар каби*.

Кўринадики, эски ўзбек тилига форс тилидан ўзлашган *чун* сўзи боғловчига хос функцияларни бажарган ва бир неча мазмуний муно-

сабатларни ифодалаган. Бу сўз ҳозирги ўзбек тилида қўлланмаса-да, ҳозирги форс тилида фаол ишлатилади.

Чун сўзи эски ўзбек тилида услубий меъёр сифатида қўлланган бўлса-да, ҳозирги ўзбек адабий тилида, тарихий-анъанавийлик таъмоилига кўра ёзилган баъзи шеърый асарлар тилида қўлланади. Масалан:

Ўн саккиз минг олам ошуби /Падар бошиндадир,

Не ажаб, чун ўғли онинг /Ўн саккиз ёшиндадир.

(«Бошиндадур». Э.Воҳидов).

Демак, эски ўзбек тилида қўлланган, ҳозирги ўзбек тили учун тушунарсиз бўлган айрим тил унсурларини ўрганиш лицей, касб-ҳунар коллежлари ўқувчи-талабалари учун мумтоз матнларни мустақил ҳолда таҳлил этишларига имкон яратади. Бунда уларнинг, масалан, *чун* сўзига хос барча хусусиятларни билишлари муҳим саналади. Бу уларнинг фикрлаш доирасини кенгайтиради, саводхонлигини оширади ва нутқига ижобий таъсир этади, дунёқарашининг шаклланиши ва кенгайишида муҳим роль ўйнайди. Ўз навбатида, ўқитувчининг дарсдан ёки мустақил таълимдан кўзлаган мақсадига эришиши билан бирга, ўқувчи-талабаларда китобхонлик малакасининг ҳосил бўлишига ҳам имкон яратади.

Мардон РАҲМАТОВ,
ТДПУ ўқитувчиси.

1 XIII-XIV асрлар туркий адабий ёдгўрликлар тили. Т.: Фан, 1984. 261-б.

2 Ғ.Абдурахмонов. Тарихий синтаксис. Т., 1974. 80-б.; Ғ.Абдурахмонов, Ш.Шукур. Ўзбек тилининг тарихий грамматикаси. Т., 1973. 311-б.

3 М.Абдусаматов. Форс тили. Т.: Ўқитувчи, 1977. 200-296-б.

4 А.Рустамов, К.Каримов, З.Умаров. Форсча-ўзбекча ўқув лугати. Т.: Ўқитувчи, 1975. 73-б.

5 Муҳаммад Мўйин. Фарҳанги форсий. Техрон, ҳижрий 1375. 1-жилд, 1320-б.

6 Ҳасан Анварий. Фарҳанги бўзўрғи сўхан. Техрон, ҳижрий 1312. 3-жилд, 2399-б.

7 Н.Умарова. Алишер Навоийнинг ғазаллари мақтасида сабаб ва оқибат муносабатининг ифодаланиши. Филол.фанлари номзод. дис.автореф. Т., 1995.

8 Муҳаммад Мўйин. Фарҳанги форсий. Техрон, ҳижрий 1375. 1-жилд. 1320-б.

TARJIMASHUNOSLIK

“Кутадғу билиг” таржималарида Искандар Зулқарнайнга муносабат хусусида

Юсуф Хос Ҳожибнинг “Кутадғу билиг” асарида ислом дини ва пайгамбарлар Одам Ато, Нуҳ, Мусо, Исо ва Муҳаммад; туркий халқларнинг халқ оғзаки ижоди қахрамонлари Шаддод, Од, Рустам; қардош форс-тожик адабиёти қахрамонлари Кисро ва Нўширавон ҳамда араб адабиёти орқали қадимги юнонлардан кириб келган Қайсар, Искандар, Қорун каби афсонавий ҳамда тарихий шахслар образи талқинини кўришимиз мумкин. “Кутадғу билиг” да, айниқса, қадимги юнон императори Искандар (Александр Македонский)га бўлган муносабат диққатга сазовордир. Мазкур мақолада айни шу ҳақда фикр юритмоқчимиз. Юсуф Хос Ҳожиб ушбу шахсга дастлаб асарнинг “Ўзгурмиш Ўгдўлмишга бу дунёдан юз ўгириб у дунёга мойил бўлмоқликни айтади” деб номланувчи бобида ва кейинчалик “Йигитликка ачиниб қариллик ҳақида айтади” деб аталувчи қасидасида тўхталиб ўтади. Муаллиф дастлаб Искандар номини тилга олмайди, унинг хислатларини топишмоқ тариқасида ўқувчига ҳавола қилади:

4610. *Қани ул Туғардын Батарқа тэги
Йуруб эл тутуғлы бу дунйа йэги.
Қани у (кун) чиқардан (кун) ботарга қадар
Кезиб, элларни олган бу дунё яхиси (яъни Зулқарнайн).¹*
(Қаюм Карим таржимаси).

Атоқли туркшунос олим академик В.Радлов бунни қуйидагича таржима қилган:

S.401. *Wo ist der welcher vom Osten bis Westen
Gezogen ist? Der Reich regiert hat? Der Volksfuerst.²
Қани у Шарқдан Фарбгача кезиб чиққан?
Салтанатни юрғузган халқ подшоиси?*

Ўзбек мутаржими Қаюм Каримов савол тариқасидаги ушбу байтнинг ўқувчига тушунарли бўлиши учун асар муаллифи айтмоқчи бўлган шахс Искандар Зулқарнайн эканлигини байт сўнгида қавс ичида беради.

Юсуф Хос Ҳожиб машхур тарихий шахс, император Искандар

Зулқарнайн (Александр Македонский)га муносабат билдирар экан, унга хос хислатлар қаторида *бу дунйа йэги* (*бу дунё яхшиси*) деган сифатни қўлайди. Аммо бу жиҳат олмонча таржимада *Der Volksfuerst* (*халқ подшоши*) тарзида ўғирилган. Бунга сабаб, В.Радловнинг транскрипциялаш жараёнида аслият матнидаги *бу дунйа йэгини* – *пудунда jəri* тарзида талқин қилиши бўлган. Яъни, араб имлосида битилган ёзувдаги сўзларни бир-бирига нотўғри боғлаб қўйган. Юқоридаги қиёсдан буни билиб олиш қийин эмас. Аммо, энг муҳими, машҳур саркарда ва ҳукмрон Искандар Зулқарнайнга бўлган туркий халқларнинг муносабати – аслият матнида ишлатилган *йэг* сўзи тушуриб қолдирилган. «Древнетюркский словарь» (қадимги туркий луғат)да *Jeg* – *хороший, яъни яхши*³ тарзида изоҳланади. Мазкур байтни усмонли турк олими Р.Арат қуйидагича транскрипция қилган:

4714. *Kani ol togardin batarka tegi*
*yorip il tutugli bu dьnya begi*⁴⁵

Ўзбек туркшуноси Қаюм Каримов мурожаат этган Наманган нусхасидаги *йэги* (яхшиси) асарнинг ҳар учала нусхаси асосида тайёрланган, усмонли туркча транскрипциядаги нашрда – *begi* (хукмрони)га ўзгартирилган. Ушбу манба асосида америкалик олим-таржимон Р.Денкофф қуйидаги инглизча матнни яратган:

4714. *Where is one who went from east to west, the realm-destroyer and prince of the world (Alexander)?*⁴⁶ *Яъни, қани у шарқдан ғарбгача кезиб чиққан, салтанатларни вайрон қилувчи ва дунё шоҳи (Александр)?*

Усмонли туркча нашрда Искандарнинг дунё бегига ўзгарганлиги аслият матни моҳиятига сезиларли таъсир этмаган бўлиши мумкин. Аммо, “Қутадғу билиг”нинг Наманган нусхасида Искандарга нисбатан қўлланилган *йэги* (*яхшиси*)нинг узоқ Америкада нашр этилган инглизча таржимада *the realm-destroyer* (*салтанатларни вайрон қилувчи*)га айлантирилганлиги билан муроса қилиш қийин. Тўғри, Искандар босқинчилик даврида вайронагарчиликлар қилган. Аммо, бу ерда гап туркий мусулмон халқлари, қолаверса, ижод аҳлининг қадимги юнон ҳукмронига бўлган муносабати, унинг бадиий адабиётдаги талқини хусусида бормоқда. Ана шу жиҳатдан қараганда, америкалик мутаржим қўллаган тамойилга қўшилиб бўлмайди. Ваҳоланки, туркий адабиётларда Искандар образига ижобий муносабатда бўлинган. Алишер Навоийнинг “Хамса”сига кирган дostonлардан бири «Садди Искандарий» деб номланиши ва унда адолатли шоҳ ғояси тараннум этилганлиги бунга яққол мисол. Тарихшунос олимларимиз ҳам Александр Македонскийга ижобий ёндошадилар. Жумладан, таниқли тарихчи олим Ф.А.Бойназаровнинг “Қадимги дунё тарихи” деб номланувчи китоби-

да бу ҳақда шундай дейилади: “Ўрта осиеликлар Александрнинг бошқа босқинчилардан фарқли равишда ижобий томонларини, аввало, қадимий маданиятимизни йўқ қилишга уринмаганлигида, қадимий урф-одатларимизни тиклаб, уни қабул қилганлигида кўради... У ўз жангчиларини ўрта осиеликлар тилини, урф-одатларини, маданиятини ўрганишга даъват этади. Бунинг учун у, ҳатто, махсус буйруқ ҳам чиқаради... Тарихий манбаларда айтилишича, Александрга шарқона либос жуда ярашарди...”⁷ Аини пайтда тарихчи олимларимиз Европадаги айрим исқандаршуносларнинг унинг шахси ва олиб борган ишларига фақат қора бўёқ билан ёндошганликларини танқид қиладилар. Масалан, тарихчи Курций Руфнинг шу борадаги тадқиқотида⁸ Александр Македонский фақат босқинчи ва бузғунчи бўлган, деган қарашлари бир томонлама эканлигини алоҳида таъкидлайди. Демак, Шарқ мумтоз адабиётида, жумладан, қадимги туркий обидаларида жаҳон тамаддунида из қолдирган буюк шахслар талқини муҳим ўрин эгаллайди. Бу нафақат бадий адабиётдаги талқин, балки давр ва халқнинг муносабатидир. Ана шундай хусусиятларни ўзида мужассам этган асарлар таржимасига махсус тайёргарлик, холис муносабат билан ёндошиш талаб қилинади. Акс ҳолда, қиёсий таҳлиллардан маълум бўлмоқдаки, баъзан нафақат жумла, биргина сўз, ҳатто ҳарф таржимасидаги хато ҳам жиддий муаммоларга олиб келиши мумкин.

Зоҳиджон СОДИҚОВ,
филология фанлари номзоди, доцент.

1 Юсуф Хос Ҳожиб. Қутадғу билиг. Ҳозирги ўзбек тилига тавсиф ва сўзбоши муаллифи Қаям Қаримов. Т.: Фан, 1971. 703-б.

2 W.Radloff, Kutadku Bilik. Facsimile der uigurischen Handschrift der K.K. Hofbibliothek in Wien (St.Petersburg, 1890); W.Radloff, Das Kutadku Bilik des Jusuf Chass-Hadschib aus Balasagun. Teil 1: Der Text in Transkription. Teil 2: Text und Uebersetzung nach den Handschriften von Wien und Kairo (St.Petersburg, 1891, 1910).

3 Древнетюркский словарь. Л.: Наука, 1969. С.253.

4 Rasid Rahmeti Arat. Kutadgu Bilig.1. Metin.Istanbul. Milli Egitim Basimevi.1947.

6 Yusuf Khass Hajib, Wisdom of Royal Glory (Kutadgu Bilig): A Turko-Islamic Mirror for Princes, translated, with an introduction and notes, by Robert Dankoff. University of Chicago Press, 1983. P.194.

7 Ф.А.Бойназаров. Қадимги дунё тарихи. Т.: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 2004. 428-429-б.

8 Курций Руф. История Александра Македонского. М.: Издательство МГУ, 1963.

ETIMOLOGIYA

Шимолий Фарғона гидронимиясидаги сой номлари хусусида

Географияга оид терминологик луғатларда **сой** гидронимик атамасига *водий, ирмоқ, сойлик, эски ўзан, ясси жар* деб изоҳ берилган.¹ Н.Бегалиев эса сойни *кичик дарё, ирмоқ* дея изоҳлайди.² *Сой* атамаси тарихий-этимологик жиҳатдан умумтуркий қатламга мансуб бўлиб, олтой, озарбайжон, уйғур, татар ва бошқа бир қатор туркий тилларда **сай**, бошқирд тилида *һай* шаклида *саёз жой, саёзлик* маъноларида ҳам қўлланади. Шунингдек, *сой* атамаси қозоқ тилида *жар, дара, ирмоқ, настқам ер, настлик, кичик тоғ дарёчаси*, қорақалпоқ тилида *жар* маъноларини билдиради.

Ушбу атама X-XI аср ёдгорликларида, жумладан, Маҳмуд Кошғарий луғатида *қора тошли ер, вулқон оқибатида пайдо бўлган тошлоқ жой* маъноларида учрайди.³ Шимолий Фарғона ҳудуд шеваларида *дарёдан кичик, ариқдан катта сувлик* маъносида кенг қўлланади.

Шимолий Фарғона гидронимиясида сой номлари салмоқли ўрин эгаллайди. **Ахчасой, Жабборсой, Жанжалсой, Косонсой, Кечитсой, Кандисой, Намангансой, Олмоссой, Оппорсой, Резаксой, Тўдасой, Чодаксой, Шармайсой, Селгасой, Сассиқсой, Тузликсой** каби 30 дан зиёд сой номлари фикримиз далилидир.

Шимолий Фарғона гидронимиясига хос ушбу сойларни номланиш тамоийлига кўра дастлаб қуйидаги икки гуруҳга ажратиш мумкин:

- сувликнинг табиий-географик ҳолат ва хусусияти билан боғлиқ равишда юзага келган сой номлари;

- ҳудуднинг тарихи, иқтисодий ва маданий ҳаёти асосида шакланган сой номлари.

I. Сувликнинг табиий-географик ҳолат ва хусусияти билан боғлиқ сой номлари ўз навбатида қуйидаги турларга бўлинади:

1. *Сувликнинг табиий ҳолатини кўрсатувчи сой номлари*: **Чортоқсой, Чустсой, Чодаксой, Тўдасой** (Поп тумани), **Намангансой** каби сой ўрнини, у оқиб ўтадиган, бошланадиган ҳудуд номи асосида шакланган сой номлари; **Селгасой, Кандисой, Тошлоқсой** (Поп тумани), **Катгасой** (Чуст тумани) каби сой ҳажмини кўрсатувчи номлар; **Сассиқсой** (Уйчи тумани), **Қорасой** (Чуст тумани) каби сувнинг ҳарорати, ҳиди, ти-

ниқлиги билан боғлиқ сой номлари; **Чилқудуқсой** каби сон ва предмет билан боғлиқ сой номлари.

2. *Фойдали қазилмалар ва бошқа табиий бойликлар билан боғлиқ сой номлари*: **Тузликсой** (Поп тумани), **Шўрбулоқсой** (Янгикўрғон тумани) кабилар.

3. *Ўсимлик ва ҳайвонот дунёси билан боғлиқ сой номлари*. Ушбу сой номлари ўзи жойлашган ҳудуддаги ўсимликлар олами ҳамда ҳайвонот дунёси ҳақида хабар берувчи лисоний белгидир. **Жийдасой** (Поп тумани), **Анорзорсой**, **Жийдалисой** (Уйчи тумани), **Сумарсой**, **Олчасой**, **Хулвазорсой** (Чуст тумани) каби сой номлари шулар жумласидандир.

Ҳудуднинг тарихи, иқтисодий ва маданий ҳаёти билан боғлиқ сой номларини қуйидаги гуруҳларга ажратиш мумкин:

1. *Антропогидронимлар гуруҳига мансуб, яъни киши номлари, фамилиялари, лақаб ва тахаллуслари билан боғлиқ сой номлари*: **Жаббарсой** (Поп тумани), **Абдазвойсой** (Чуст тумани) каби.

2. *Этногидронимлар гуруҳига кирувчи, яъни уруғ, қабила, элат, халқ ва миллат номлари билан боғлиқ сой номлари*: **Косонсой** (Косонсой тумани), **Кўшансой** (Чортоқсой тумани), **Хитойсой** (айнан Косонсой) каби.

3. *Агиогидронимлар—диний тушунчалар, эътиқод, халқ урф-одатлари ва маросимлари билан боғлиқ номлар сирасига мансуб сой номлари*: **Подшоотасой** (Янгикўрғон тумани) каби.

4. *Окказионал гидронимлар туркумига мансуб сой номлари*: **Урйиқитсой** (Косонсой тумани), **Жанжалсой** (Тўрақўрғон тумани) каби. Бу гуруҳга турли тасодифий воқеа-ҳодисалар туфайли қўйилган номлар киради. Шунингдек, Шимолий Фарғона гидронимиясида **Шаржайсой**, **Жулайсой**, **Курнос сойи** (Поп тумани), **Оппорсой** (Чуст тумани) каби лексик-семантик хусусияти ва номланиш тамойилини аниқлаш анчайин мураккаб бўлган сой номлари ҳам мавжуд.

Юқорида келтирилган сой номларининг ҳар бири ўзига хос номланиш тамойилига, лексик-семантик, этимологик хусусиятларга эга. Қуйида Шимолий Фарғона гидронимиясига хос сой номларининг айримларига тўхталиб ўтамыз.

Кучаласой - Наманган вилоятининг Поп туманидаги Резаксойнинг юқори оқимидаги сой номи. Ҳозирги ўзбек адабий тилида *кучала* сўзи кўп маъноли сўзлардан бири бўлиб, қуйидаги маъноларда қўлланади:

Кучала - ўт, ўсимлик номи, унинг яна бир номи чаён ўт. Қомусий луғатда кучалага *кучаладошлар оиласига мансуб туғунакли, кўп йиллик заҳарли ўт...*, деб изоҳ берилади ҳамда Тошкент, Фарғона, Самарқанд вилоятларининг тоғ ўрмонларидаги зах ерларда ўсиши кўрсатилади.

«Ўзбек тилининг изоҳли луғати»да эса янада аниқроқ тарзда, қуйидагича изоҳланади: *Гули сариқ, кўж ва сафсар ўтсимон ўсимлик ҳамда унинг тиббиётда ишлатиладиган заҳарли туғмасимон меваси.*

Кучала - терак, тол каби дарахтларнинг тўпгули. *Кучаласой* гидроними *кучала* сўзининг биринчи маъноси асосида шакллланган. Сой оқимининг бошланишида *кучала* ўти кўп ўсиши, сой *Кучала* тизмасидан бошланишига нисбат берилиб, у *Кучаласой* деб номланган. Аслида мазкур қўшма сўз шаклидаги гидроним *кучалали сой* отли сўз бирикмасининг гидронимик деривация натижасида *кучаласой* тарзидаги қўшма сўзга айланиши маҳсулидир: *кучалалисой*>*кучала сой*> *кучаласой* > *Кучаласой*. Демак, *Кучаласой* фитогидронимининг этимони асосида *гули сариқ, кўк, сафсар ўтсимон, кучаладошлар оиласига мансуб кўп йиллик, заҳарли ўт кучала ўсадиган сой* тушунчасини ифодаловчи *кучалали сой* сўз бирикмаси ётади.

Резаксой - Наманган вилоят Чуст туманининг Шоён - Баймоқ қишлоғидаги сой номи. Ушбу гидроним уч маъноли қисмдан таркиб топган: *реза*, - *к*, *сой*. Мазкур гидроним *Резак* ойконими асосида юзага келган бўлиб, ойконим морфемик жиҳатдан *реза* - асос ва - *к* аффиксидан иборат. *Реза* сўзи асли форс-тожикча бўлиб, эски ўзбек тилида *майда, ушоқ; бебаҳо; ёш бола* маъноларида қўлланган.

Ҳозирги ўзбек тилида эса қуйидаги маъноларда қўлланади: *унча катта бўлмаган; майда, кичик; майда нарса*. Топоним учун *реза* сўзининг биринчи *майда, кичик* маъноси этимон ҳисобланади. Демак, *реза* асосига кичрайтириш маъносини ифодаловчи - (*а*) *к* аффикси қўшилиувидан ясалган *резак* ясама сифати *кичкина* деган луғавий маънога эга.

Топонимнинг лисоний шаклланиши қуйидагича: *реза* - *к* >*резак* > *Резак*. Аппелятив лексик сатҳга мансуб сўз ономастик конверсия асосида топонимга, аниқроғи, ойконимга - қишлоқ номига ўтган. Кейинчалик *Резак* топоними негизида яна бир ном - *Резаксой* гидроними ҳосил бўлган. *Резакнинг сойи*-отли бирикмаси лисоний тараққиёт ва топонимик деривация натижасида қўшма сўз шаклидаги гидронимга айланган: *Резакнинг сойи*>*Резаксойи*>*Резак сой*>*Резаксой*. Ушбу гидроним учун *кичкина жойидаги сой* маъносини ифодаловчи *Резакнинг сойи* отли бирикмаси этимон ҳисобланади.

Шимолӣ Фарғона гидронимиясига хос сой номларини лексик-семантик ва аталиш тамойилларига кўра таснифлаш шундан далолат берадики, гидронимларнинг лисоний тадқиқи ҳудуд тарихи, географиясини ўрганишда ҳам муҳим аҳамиятга эга.

Носиржон УЛУҚОВ,
НамДУ доценти, филология фанлари номзоди.

1 П.Фуломов. Жўғрофия атамалари ва тушунчалари изоҳли луғати. Т.: Ўқитувчи, 1994. 92-б.

2Н.Бегалиев. Самарқанд вилояти гидронимлари. Ном.дис.автореферати. Самарқанд, 1994, 10-б.

3 Девону луғотит-турк. Т.: Фан, 1967. 20-б.

Журналнинг 2006 йилги сонларида чоп этилган мақолалар рўйхати Муаммолар... Вазифалар... Ечимлар...

Хадича МУҲИДДИНОВА. Ўзбек тили ўқув дастурларида грамматик мавзуларнинг берилиши ҳақида. 5-сон, 3-б.

Малика РУСТАМОВА. Бадий ижодга янги муносабат. 1-сон, 5-б.

Раъно ТОЛИПОВА. Она тили таълими муаммолари хусусида. 3-сон, 4-б.

Олим ТОШБОЕВ. Журналист мутахассислиги ҳақида. 1-сон, 3-б.

Методика

Барно АБДУРАҲМОНОВА. «Қутадғу билиг» дostonини ФСМУ технологияси асосида ўрганиш. 4-сон, 11-б.

Озода ДЎСТМУРОДОВА. Она тили таълимнинг янги технологиясида таълим мақсади. 1-сон, 8-б.

Улуғбек ДОЛИМОВ. Ифодали ўқиш методининг асосчиси. 2-сон, 22-б.

Умида ИБРАГИМОВА. Талабалар нутқини ўстиришда рефератлардан фойдаланиш. 2-сон, 19-б.

Нилуфар ЙЎЛДОШЕВА. 5-синфда «Йиғиқ гап» мавзуси устида ишлашда индуктив усулни қўллаш. 2-сон, 4-б.

Бекмурод ЙЎЛДОШЕВ, Дилноза ЙЎЛДОШЕВА. Она тили дарсларида қуш номларини ўрганиш усуллари. 3-сон, 19-б.

Турсуной ЙЎЛДОШЕВА. Ўқувчиларда ижодий фаолиятни шакллантириш. 3-сон, 22-б.

Муборак МИРЗАРАҲИМОВА. 7-синфда Абдулла Қаҳҳорнинг «Ўғри» ҳикоясини ўрганиш. 2-сон, 9-б.

Наргиза МИРҲАБИБОВА. «Ўсимлик отлари» мавзуси бўйича дарсда интерфаол усулларни қўллаш. 1-сон, 15-б.

Феруза НИГМАТОВА. Адабиёт фанини ўқитишда интернет тармоғидан фойдаланиш. 4-сон, 9-б.

Маҳбуба СОБИРОВА. Она тили дарсларида компьютердан фойдаланишнинг айрим усуллари. 4-сон, 7-б.

Ирисали ТОШАЛИЕВ, Юлдуз МАҲАМЕДОВА. Мактабда паронимлар устида ишлашга доир баъзи мулоҳазалар. 4-сон, 13-б.

Муқаддам ТОШТУРДИЕВА. 5-синф ўқувчиларига тасвирий ифодалаш воситаларини ўргатиш тажрибасидан. 3-сон, 14-б.

Икром ХОЛМУРОДОВ. Она тили фани бўйича ўқувчиларда мустақил ишлаш кўникмасини шакллантириш. 2-сон, 6-б.

М.ШАМСИЕВА. Она тили таълими жараёнида ёшлар онгига миллий истиқлол ғоясини сингдириш. 5-сон, 84-б.

Умумий дастур - амалда

Муҳаббат АБДУРАИМОВА. ДТС ва ўқув дастурлари синондан ўтказилмоқда. 5-сон, 14-б.

Инглиз тилидан такомиллаштирилган ДТС ва ўқув дастури. 5-сон, 39-б.

Немис тилидан такомиллаштирилган ДТС ва ўқув дастури. 5-сон, 56-б.

Она тилидан такомиллаштирилган ДТС ва ўқув дастури. 5-сон, 17-б.

Таълим бошқа тилларда олиб бориладиган мактабларнинг ўзбек (давлат) тили бўйича ДТС ва ўқув дастури. 5-сон, 23-б.

Таълим бошқа тилларда олиб бориладиган мактабларнинг 2-синфи учун ўзбек (давлат) тили бўйича ДТС ва ўқув дастури. 5-сон, 29-б.

Француз тилидан такомиллаштирилган ДТС ва ўқув дастури. 5-сон, 72-б.

«Йилнинг энг яхши фан ўқитувчиси» кўрик-танлови

Ўғилой МАВЛОНОВА. Ижод байрами. 4-сон, 4-б.

Тилшунослик

Дилшодхўжа АЙТБОВЕВ. Ўрин-жой билдирган перифразаларда мотивлашув. 4-сон, 19-б.
Муниса БОЗОРОВА. Ижобий истак бирликлари таркибида жуфт сўзларнинг қўлланишига доир. 1-сон, 42-б.

Хўжамурод ЖАББОРОВ. Деҳқончилик лексик системасида парадигматик муносабатлар. 2-сон, 29-б.

Феруза КАРИМОВА. Диалогларда прагматиканинг роли. 3-сон, 27-б.

Шавкат МАҲМАДИЕВ. Стилистик формулаларга хосланган ўхшатишлар ҳақида. 4-сон, 29-б.

Равшанхўжа РАСУЛОВ. Образли жараённи ифодаловчи феълларнинг маъно хусусиятлари. 4-сон, 26-б.

Одина ТҶҲТАСИНОВА. Оказионализмларнинг нутқий вазифаси. 4-сон, 22-б.

Эргаш УМАРОВ. Миртемир шеъриятида шевага оид сўзлар. 3-сон, 33-б.

Равшан ХУДОЙБЕРГАНОВ. Ўзбек исмларида вариантдорлик кўринишлари. 2-сон, 27-б.

Рашид ШУКУРОВ. Сўзнинг ўзак вариантларида юз берадиган фонетик ўзгаришлар. 4-сон, 32-б.

Олима ЎРИНОВА. Чорвачилик (қорамолчилиқ) атамаларининг партонимик муносабатига доир. 1-сон, 45-б.

Фарида ҲУСАЙНОВА. Нутққа тантанавор руҳ бағишловчи грамматик воситаларнинг ўрни ва роли. 3-сон, 29-б.

Қиёсий тилшунослик

Зилола ХУДОЙБЕРГАНОВА. Ўзбек ва турк тилларида тўлдирувчининг тадқиқ этилиши масаласига доир. 4-сон, 26-б.

Адабиётшунослик

Икромжон АБДУЛЛАЕВ. Олмониялик олим С.Клайнмихелнинг «Аҳмад Пошо ва Алишер Навоий» илмий тадқиқотида адабий таъсир масалалари. 1-сон, 47-б.

Кемал АЛҲИЛМАЗ. Абдулла Орипов шеъриятида ўхшатиш санъати. 2-сон, 42-б.

Нодира АҲОҚОВА. «Менинг ёзганларим хуни жигардандир...». 2-сон, 36-б.

Гулчеҳра ИМОМОВА. Фалсафий талқин - бадиий синтез самараси. 1-сон, 51-б.

Дилафрўз ЙЎЛДОШЕВА. Топишмоқларда қўлланилган зоонимли тасвирий воситалар ҳақида. 4-сон, 58-б.

Лаълихон МУҲАММАДЖОНОВА. Анбар Отин ижодида ижтимоий адолат, шахс эрки ва феминизм ғоялари. 3-сон, 37-б.

Исроил ПЎЛАТОВ. Завқий асарларида учрайдиган четдан кирган сўзлар. 4-сон, 47-б.

Насиба УМАРОВА. Қалб куйчиси. 4-сон, 55-б.

Абдуҳамид ХОЛМУРОДОВ. Қисса жанри ва ҳозирги ўзбек қиссачилиги. 3-сон, 46-б.

Гулбаҳор ЮСУПОВА. Адабиётда Амир Темур образини яратиш тамойиллари. 4-сон, 43-б.

Марҳабо ҚЎЧҚОРОВА. Руҳиятга мутаносиблик. 2-сон, 39-б.

Дилдора ҲОШИМОВА. Заҳрирддин Муҳаммад Бобур: афсона ва ривоятлар. 4-сон, 50-б.

Абитуриентга ёрдам

Абдусалом АБДУҚОДИРОВ. «Муҳаббатнома»даги номалар мазмуни бир хилми? 3-сон, 61-б.

Тозагул МАТЁҚУБОВА. Ижодкор излаган имконият. 4-сон, 86-б.

Фурқат МУСУРМОНҚУЛОВ, Алижон АСАЛЛАЕВ. Бобур шеъриятида лаф ва нашр санъати. 1-сон, 38-б.

Машҳура РАҲМОНОВА. Маноқиб-ҳолол адабий жанр сифатида. 3-сон, 69-б.

Гулбаҳор САИДФАНИЕВА. Шеърый бандлар нафосати. 2-сон, 67-б.

Мавлонберди СУЮНОВ. Ҳофиз ва Навоий-Фоний шеъриятида ринд тимсоли талқини. 2-сон, 63-б.

Маҳфуза УСМОНОВА. Алишер Навоийнинг «Хазойин ул-маоний» асарида *лала* морфемали сўзлар. 1-сон, 19-б.

Зулҳумор ХОЛМАНОВА. «Бобурнома»даги миллий мулозамат кўринишларини ифодаловчи *юқун* лексемаси ҳақида. 1-сон, 21-б.

Зилола ЭШОНОВА. «Лисон ут-тайр» достони таркибидаги муножотлар бадиияти. 1-сон, 24-б.

Наргиза ЭРКАБОЕВА. Навоий муножотларида *қазою қадар* муаммоси. 4-сон, 77-б.

Сирдарёхон ЎТАНОВА. “Либоснома” ёхуд 10 турли либос ва 4 хил ранг. 4-сон, 82-б.

Шавкат ҲАЙИТОВ. Бир мактуб сабоқлари. 1-сон, 31-б.

Шавкат ҲАЙИТОВ. Бир маснавий тарихи. 3-сон, 65-б.

Нуқтаи назар

Эргаш ҚИЛИЧЕВ, Байрамали ҚИЛИЧЕВ. Ёзма ишлардаги хатоларни аниқлаш ва уларнинг таснифи ҳақида. 4-сон, 16-б.

Маънавий қадриятларимиз

Б.ОҚБЎТАЕВ. Мутасаввуф шоир. 1-сон, 70-б.

Муқаддасхон САИДАКБАРОВА. «Қутадғу билиг»да исломий образ ва образлилик талқини. 4-сон, 61-б.

Адабий тақвим

Ҳамидулла БОЛТАБОЕВ. Фитратнинг тил сабоқлари. 4-сон, 65-б.

Бойбўта ДЎСТҚОРАЕВ. Истеъдодли адиба. 3-сон, 54-б.

Замира ИБРОҲИМОВА. Бола қалби билимдони. 2-сон, 56-б.

Умарали НОРМАТОВ. Самимият изҳори. 1-сон, 55-б.

Ёқуб САИДОВ, Фитратнинг «Тилимиз» мақоласи хусусида. 4-сон, 74-б.

Саидмурод ХЎЖАЕВ. Адиб нияти ва ҳаёт ҳақиқати. 1-сон, 65-б.

Шаҳноза ЭРГАШЕВА. Саида Зуннунова шеърларида муҳаббат мавзуси. 2-сон, 53-б.

Иброҳим ҒАФУРОВ. Аёл назокати. 2-сон, 48-б.

Таржимашунослик

Нигора ЎРМОНОВА. “Темур тузуклари” таржималари ҳақида. 4-сон, 92-б.

Мумтоз адабий асарлар лугати

Боқижон ТЎХЛИЕВ. Қадимги туркий тил лугати. 1-сон, 75-б.

Давлат тилини ўргатиш масалалари

Муқаддас АҲМЕДОВА. Ўзбек тилини ўқитишда компьютердан фойдаланиш. 2-сон, 73-б.

Илҳом КАЗАКОВ. Қорақалпоқ гуруҳларида отлардаги сўз ясашиши муаммосини ўргатиш тажрибасидан. 2-сон, 82-б.

Самад САФАРОВ. Давлат тилини қиёсий ўрганиш тажрибасидан. 2-сон, 75-б.

Малик ХЎЖАЕВ. Ўзбек тилини хорижликларга интенсив ўргатиш. 2-сон, 77-б.

Гулора ЮСУПОВА. Олий таълимда давлат тилини ўқитиш муаммолари. 1-сон, 78-б.

Чег тилини ўргатиш масалалари

Малик АБДУСАМАТОВ. Форс тили ўргатишда мақолларнинг аҳамияти. 1-сон, 81-б.

Амалий фойдаланиш учун

Гулжамила АЪЗАМХЎЖАЕВА. Бу бўстон саҳнида гул кўп, чаман кўп. 1-сон, 84-б.

Мирзааҳмад ОЛИМОВ. «Жаҳон адабиёти тарихи» фани бўйича тест топшириқлари. 2-сон, 85-б.

Сўраган экансиз

Зулфия МАМАРАЖАБОВА. Вазн билдирувчи сифатларнинг коннотатив маънолари. 3-сон, 73-б.

Машариф САФАРОВ. Сўзлар қатидаги маънолар. 5-сон, 94-б.

Абдусамат ТЎЙЧИЕВ. Асқад Мухторнинг «Бухоронинг жинкўчалари» асарида тарихий ҳақиқат ва бадий талқин. 3-сон, 79-б.

Фанимиз фидойилари

Мамлакат ЖЎРАБОЕВА, Ҳавохон ҚАҲҲОРОВА. «Устоз» каломининг айна тим-соли. 3-сон, 90-б.

Амир Темур таваллудининг 670 йиллигига

Маҳфуза ҚОРАХЎЖАЕВА. Бадий адабиётларда Амир Темур ва темурийлар образи талқини. 3-сон, 8-б.

2006 йил - Ҳомийлар ва шифокорлар йили

Донолар саломатлик ҳақида. 5-сон, 93-б.

Эътибор ЗАЙНАБИДДИНОВА. Ҳомийлик ва саховат ҳақида. 4-сон, 90-б.

Зулхумор ХОЛМАНОВА. «Бобурнома»даги тиббий атамалар. 3-сон, 84-б.

Маҳбуба ХЎЖАЕВА. Кўз - саломатлик кўзгуси. 2-сон, 70-б.

Этимология

Толиб ЭНАЗАРОВ. *Самарқанд* топонимининг этимологик таҳлили. 2-сон, 90-б.

Сўз мулкига саяҳат

Умаржон ЗАКБАРОВ. *Оли* або бирикмасини тушунасиими? 2-сон, 95-б.

Юлдуз НЕЪМАТОВА. Наманган вилоятининг *тўп* таркибли ойконимлари хусуси-да. 2-сон, 93-б.

Носиржон УЛУҚОВ. Эрадин. Беғамариқ, 2-сон, 94-б.

2-сентябрь - билимлар куни

Назира ФУЛОМОВА, Холбиби ҚУРБОНОВА. Мурувват ва саховат - олий қадрият. 5-сон, 8-б.

Хабар ва лавҳалар

Ф.ТУРНИЁЗОВ. Тилшуносларнинг халқаро анжумани. 3-сон, 95-б.

Журналдан кўчириб босилганда “Тил ва адабиёт таълими”дан олинди, деб изоҳланиши шарт.

Журналда нашр этилган мақолаларда муаллифларнинг тахририят нуқтаи назарига мувофиқ келмайдиган фикр-мулоҳазалари бўлиши мумкин.

Тахририятга келган қўлёзмалар муаллифларга қайтарилмайди.

Босмахонага 09.10.2006 да топширилди. Офсет усулида чоп этилди. Қоғоз формати 60x84 1/16. Шартли босма табағи 9,76. Шартли табағи 4,65. Нашриёт ҳисоб табағи 5,14. Адади ... нусха.

Буюртма № . Баҳоси эркин нархда.

Журнал индекси: 872

**МЧЖ "Maxi Graf Plus" босмахонасида чоп этилди.
Манзил: Тошкент ш., полковник Хўжаев кўчаси, 2-уй.**